

II. Ösvény

A legfontosabb, amit talán tudni kell: nincsen fölösleges ösvény.

Igen régi, igen közönséges ez a tudás; a gondolkodó ember mindig is tudta, az író ember, ha erre fordult figyelne, meg is fogalmazta ezt.

Nem kell messzire mennünk: a romániai magyar irodalom költő-író-filozófusa, Székely János is tudta a legfontosabbat, noha nem foglalkozott társadalomkutatással. Dehát az, hogy valaki társadalomkutató, nem mindig jelenti azt, hogy jobban, vagy netán mélyebben ismeri a „társadalmi valóságot”, mint az életet értő, mélyen belegondoló, akár köznapi („egyszerű, falusi”) emberek. Ismeri a kutató, ha már ezzel foglalkozik hivatásosként, a feltárás módszertanait; ismeri az elődöket, akik a tudományában erről gondolkoztak, írtak; ismer rengeteg apró részletet, amelyek dzsungelében el is veszhet, ha nem vigyáz. Meg hát ismereteire támaszkodva véleményt mond, tanulmányokat ír, tanít; játssza a „társadalomkutató” szerepét. Talán azért is szükséges az alábbiakban Székely Jánostól hosszabban idéznem, hogy bizonyítsam: a társadalomkutató – ez esetben: antropológus – nincs egyedül, még ha a tudománya minálunk idegen, ismeretlen, szokatlan is. Mindazokkal együtt van, mindazoktól tanulhat, akik a „világot”, és persze az „embert” akarják megérteni.

Székely János írja: „Ösvény csak ott alakul ki, ahol szükség van erre: nincsen fölösleges ösvény. Ahol viszont szükség van rá, ott minden esetben kialakul: nincs az a tiltás, kerítés, az a leküzdhetetlennek látszó természeti akadály, amely létrejöttének elejét venné! Éspedig mindig a legpraktikusabb nyomvonalon alakul ki. El akar jutni az ember az úthoz vagy a szomszéd tanyájára, s látja, hogy

toronyiránt a legegyszerűbb. Megindul hát toronyiránt, s egyszer csak azon kapja magát, hogy áthághatatlan bozótba, szakadékbba, vagy lapos, tocsogós helyre jut. Megindul ellenben a legközelebbi ösvényen, s akadálytalanul eljut akárhová, mégpedig csaknem toronyiránt, a lehető legkisebb kerülőkkel, ugyanazon a szakadékon, lápon keresztül, amelybe előbb elakadt. Az ösvényben az odavalók évszázados tapasztalata, helyismerete (és szükséglete) ölt testet; aki egy ösvényt legelőször helyesen taposott ki, azt már mindenki követni fogja; aki legelőször téves nyomon jár, annak az útját az utána jövő módosítja, korrigálja (akár a népdalokat). Hasonlóképpen kiigazítja az ösvényt, ha közben változás áll be a természeti feltételekben, például esős időben valahol pocséta támad – így alakul ki azután véglegesen.

Az ösvény a lehető legegyszerűbb gyalogút a világ két (emberileg összefüggő) pontja közt. Mindazonáltal az sem örökkévaló: némelyiket felhagyják, némelyik éppen keletkezik. Legutóbb Ivóban abból tudtam meg szegény Nagy Laji bácsi halálát, hogy megszűnt az ösvény a háza felé. Elhal egy tanyán a gazda, felhagynak egy vágteret, kertet: az oda vezető ösvények máris begyepesednek. Új vágteret nyitnak, új tanyát, új gáttert építenek vagy odébb költöztetik a juhesztenát: azonnal új ösvény támad, és pedig nem is csak egy, hanem igen sok – minden irányból, ahonnan az érdekeltek odajárnak. Az ösvények eképpen társadalmi kapcsolatok kifejezői. Bonyolult hálózat, dús szövevény, egyszerre érvényesül benne a természeti meg az emberi faktor; afféle pókháló, amely ráborul a vidékre, s azt szervezi, egységbe fogja hernyófonálnál finomabb szálaival.” (Székely János: *A másik torony*. Bukarest-Kolozsvár. 1998:296–297.)

Időben is, nemcsak térben „bonyolult hálózat, dús szövevény” a világunk.

A mindennapi életben igen egyszerű ez: **rend van, ha nem tévedünk el**, mert a szimbólumok, amelyeket megtanultunk használni, ismerősek, útba igazítanak.

Az antropológiai leírásban is **rend van, ha a kutató kialakítja a tapasztalt események – a helyzetek – deskriptív integrációját.** (A. L.

Kroeber használja ezt a kifejezést „A kultúra fogalma a tudományban” c. tanulmányában. Megjelent a „Mérőföldkövek a kulturális antropológiában” c. válogatásban.) Ezek relativizmusával tisztában kell lenni: egy másik kutató egy másik korban, más tudományos paradigma szerint, más leírásban integrálja majd a tapasztalatait.

Az antropológusok tapasztalata szerint legfőképpen nem az ösvényeket – hanem a jelentéstulajdonítási gyakorlatot kell egy közösség tagjainak „karban tartaniuk”. Másképpen: ahhoz, hogy a világban tájékozódni tudjanak, az emberek és közösségek legfontosabb, emberi, és nem biológiai szükséglete, legnagyobb kincse: a szimbólumok. Ha megsérülnek, nem működnek a szimbólumok – akkor bekövetkezhet a Káosz, majd a halál.

Természetes hát, hogy a legtöbb, legkülönbözőbb közelítésű leírás körünkben is a szimbólumhasználatról született. Természetes az is, hogy ebbe a fejezetbe csoportosítottam a legtöbb írást.

Ha egy lépcsőházban az első emeletről a földszintre akarunk jutni, akkor minden gondolkodás nélkül, ösztönösen fordulunk a lefele vezető lépcső irányába. A lépcső végére érve pedig a földszinten találjuk magunkat és nem a második emeleten. Ezen az utóbbin ugyancsak meglepődnénk, pedig ilyen mérvű céltévesztésre – ha a lépcsők esetében nem is – újdonsült városainkban jócskán akad alkalom. Nemegyszer történik meg, hogy a parkban vagy a tömbházak között hosszas mérlegelés után kinézünk magunknak egy útvonalat, és ha legalább kétszer nem ellenőrizzük menet közben is az irányt, akkor „elvéjtjük” a célt. S ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy az ilyenfajta tévedések gyakran járt útvonalainkon is kísértének.

Mielőtt ezekre az „eltévedésekre” magyarázatot keresnénk, hadd mondjuk meg mindjárt azt, hogy sokan találnak kiutat ebből a kényelmetlen helyzetből. Kinézik maguknak a célt, s aztán előre virágágyásokon, pázsiton, fémkorláton és még ki tudja, mi mindenén át. Hogy

nemcsak néhány „műveletlen” emberről van szó, azt „keményen” igazolja a kitaposott ösvények minősége.

Valóban csak „műveletlenségről”, sietésről lenne szó?

A nagyon sok példa közül nézzünk meg egyet alaposabban.

A mellékelt vázlatos rajz egy olyan útkereszteződést ábrázol, ahol – megfigyelésem szerint – a délutáni órákban átlagban ötpercenként bizonyul egy-egy ember „neveletlennek”, a közlekedési szabályokat be nem tartó gyalogosnak.

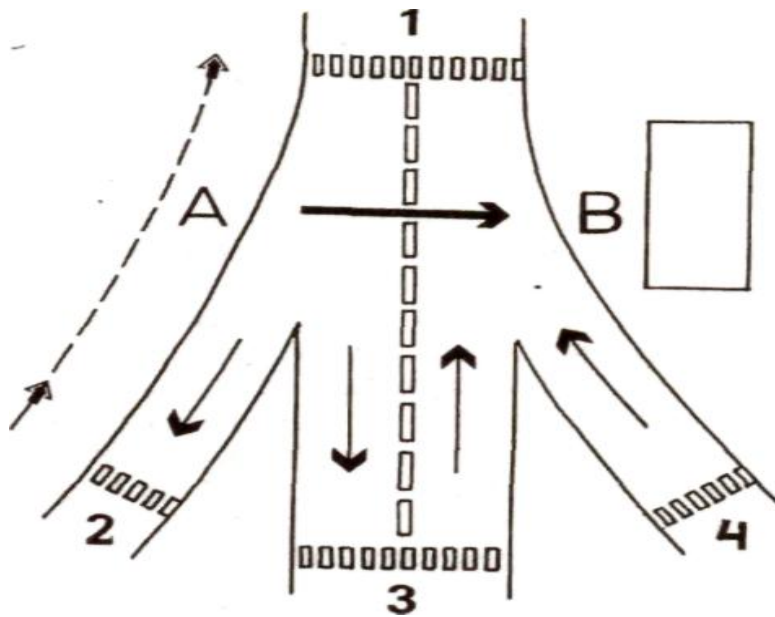
A rajzon a „zebrás” jelek a „szabályos” átkelőhelyeket, a nyilak a forgalom irányát, a kockákban a körök pedig két méternyi széles, virággal beültetett sávot jelölnek. Erről a virággal beültetett sávról még annyit kell elmondani, hogy a közepén végigvonul egy 80 centi magas „akadály”, ami a fekete nyíllal megjelölt helyen állandóan a földön fekszik, hol elhajlítva, hol eltörve. A szaggatott nyíl olyan járdát jelöl, amely rendkívül forgalmas, a téglalap pedig ételmezejét, önkiszolgáló éttermet, vendéglőt, dohányárudát. A rajzból és a jelmagyarázatból már összeáll a kép: a gyalogosok többsége, ha a B pontra kíván eljutni, akkor nem az 1, 2, 3 „szabályos” átkelőhelyeket használja, hanem a fekete nyíllal jelölt szabálytalant. A kérdés az, hogy: miért?

Azt megszoktuk, hogy mindig vannak sietős emberek, de ha ilyen sokan választják az illegális ösvényt, akkor nem árt elgondolkozni a dolgon. Már csak azért sem, mert a fenti ábrához hasonló rajz még sok városunkban készíthető és városonként nem is egy..

Gondolatmenetünk egyetlen új fogalom bevezetését és értelmezését igényli. Ez a fogalom az „ösvény”.

Ösvény alatt értjük azokat az útvonalakat, amelyeket több ember használ, és egy A pontból, amely több ember számára fontos pont, elvezet egy B pontba, amely szintén több ember számára fontos pont. E meghatározás szerint a teret pontok (ahol több ember megfordul) és a pontokat összekötő ösvények tagolják. Ez nemcsak falun van így, bár ott a pontok és ösvények jobban elhatároltak, hanem városon is. Csak a városi tér tagolódását nem olyan könnyű észrevenni. Ha

azonban hosszabb időn át figyeljük a gyalogosok útvonalait, akkor jól felvázolhatók a város ösvényei is.

Az ösvénynek (legyen az látható vagy láthatatlan) van egy olyan funkciója is, amelyről nemigen veszünk tudomást. Ez a funkció pedig abban áll, hogy az ösvény a rajta haladót „vezeti” is. A rajta haladó ember ösztönösen tudja, hogy ha egy A pontban rálép az ösvényre, akkor el kell jutnia egy B pontba, anélkül, hogy közben gondolkodnia, töprengenie kellene a helyes irányon. A B pont, mint mondottuk, mindig a tér egy fontos pontja.

Ösvény tehát csak akkor létezik, ha a rajta haladó tulajdonít neki egy irányt és egy célt (B pont). Más szóval: az ember számára akkor léteznek az ösvények ösvényként, ha hozzájuk rendel egy jelentést. Kissé leegyszerűsítve ezt a jelentést: egy útvonal azért ösvény számomra, mert elvezet egy B pontba, amely nekem vagy végső, vagy közbeeső úticéлом. Persze ez a jelentés nem mindig fogalmazódik

meg ilyen aprólékosan, sőt inkább azt mondhatjuk, hogy többnyire hallgatóságos dolog. Az ábrán feltüntetett átjárókat azért sem használják a gyalogosok, mert nem ösvények. Holott az útkereszteződés tervezői ezeket az átjárókat ösvényeknek „tervezték”. A lényeges dolog ugyanis nem az, hogy a gyalogos a rövidebb utat választja, mert az A pontból a szabályos útvonalon túl nagyot kellene kerülnie. A figyelemreméltó dolog az, hogy az A helyen áthaladva „nem jut eszébe” az, hogy az átjárókat használva B pontba érhet. Nem veszi észre az ösvényt, illetve az ösvénynek tervezett átjáró számára nem funkcionál ösvényként. Nem rendel ehhez az átjáróhoz egy irányt és egy célt. Annak ellenére sem, hogy az átjáró „ösvény”-voltára jelzőtábla hívja fel a figyelmét. Az A pontba érve pedig rájön, hogy már előbb irányt kellett volna változtatnia (gondolkozni, mérlegelni, irányt keresni), ha a B pontba akar jutni, de itt már mindez késő. A visszakerülés helyett a „szabálytalan” átkelés mellett dönt.

A nevelatlanságon, a közvagyon rongálásán, a közlekedési szabályok megsértésén túl tehát egyébről is szó van. Arról, hogy a megtervezett ösvények sokak számára nem ösvények. Más szóval: nem biztos, hogy a tér két lényeges pontja között teremtenek kapcsolatot, nem tartalmaznak egy célt és egy irányt.

Ezt az utóbbi kijelentést nem árt még egyszer pontosítani. A cél és az irány az ösvény jelentése, ha ezekkel nem rendelkezik, akkor nem ösvényről van szó, még akkor sem, ha jól meg van építve és ki is van jelölve. A célt és az irányt nem a tervező rendeli az ösvényhez, hanem azok, akik használják. Végeredményben mindkét tevékenység, a tervezőé és a gyalogosé is, nem más, mint a tér tagolásának gyakorlata. Ha ez a két gyakorlat ellentmond egymásnak, akkor a kellemetlenségek is kétoldaliak. Egyfelől a gyalogos bosszankodik azon, hogy állandóan „célt téveszt”, és azon, hogy ez a célvesztés neki időbe és agymunkába kerül. Másfelől a tervező jár rosszul, mert a „szépen” tagolt teret állandóan „csúfítják” a szabálytalan ösvények.

Végezetül még egy dolog. Nem csupán arról az időről van szó, amelyet egy-két kitérő miatt elveszítünk, mert például egy parkot téglalap alakú virágágyások töltenek ki és a rézsút áthaladó ösvény csupa

cikcakk. Még csak nem is arról az „energiaveszteségről”, amelyet a tájékozódásra és a folytonos iránykorrekciókra kell pazarolnunk. Itt arról is szó van, hogy a nem ösvényként funkcionáló ösvények építésével mintegy kiiktatjuk a tér ösztönös és automatikus használatát. Problematikussá teszünk egy olyan tevékenységet, amely természeténél fogva nem szabadna problematikus legyen. Gyakran kell figyelni arra, hogy a földszint helyett ne kerüljünk a második emeletre. Ez a gyakori figyelés pedig semmilyen szempontból nem kifizetődő.

(Biró A. Zoltán: Hogyan lesz az ember úttörő? Megjelent a TETT 1981/3. számában.)

Létezik-e ember, aki a társadalmi kapcsolatok világán kívül él?

Létezik-e olyan beszéd, amely teljes mértékben fölösleges?

Mikor beszélünk, akkor nemcsak „közlünk „, vagy „kapcsolatot” keresünk, hanem az „igazunkat” is megfogalmazzuk. Természetesen ritka az olyan „világ”, mint amelyet a következő írás körvonalaz; ahol „nem a bizalmasnak ígérkező négy szemközti, hanem a kisebb közösségekben történő irányítatlan, teljesen szabad beszélgetések során bizonyulnak legőszintébbnek” a résztvevők. Másak az egyén „határai”, másak az intimitás megszerveződésének szabályai ebben az esetben. A beszéd nem egyik vagy másik egyénhez szól, hanem a csoporthoz. Nem személyes kapcsolatra, hanem egy szimbolikus gesztusra, egy „közös rá bólintásra” van szüksége a beszélőnek

Az egykori árvaházak mintájára működő gyermekotthonokban nevelkedő „családból kirekesztett gyermekek” száma Romániában százezres nagyságrendű. Az elmúlt évtizedekben is ekkora volt, a következő években pedig – józan valószínűségi számítás szerint – növekedni fog. Ezeket az intézményeket nem nevezik árvaházaknak, mert az itt élő kiskorúak alig néhány százaléka árva; 90-95 százalé-

kuknak élnek a szülei, de vagy lemondtak szülői jogaikról, vagy a gyermek- és ifjúságvédelem illetékes szervei kénytelenek voltak megfosztani őket szülői jogaik gyakorlásától, mert az a családi környezet, amit biztosítani tudtak gyerekeik számára, nem tette lehetővé a gyermek normális személyiségfejlődését, sőt kimondottan akadályozta azt.

A gyermekotthon világa zárt világ.

Kívülállók számára ismeretlen, szinte megközelíthetetlen – a szó fizikai értelmében is. Legtöbbjüket vasrácsos kapu védi a külső érdeklődés és a belülről esedékes kifelé igyekvő szándékok ellen is. A betekintés és az onnan való kitekintés egyaránt kemény akadályokba ütközik. A családjukat elvesztett, állami gondozásban felnövő gyermekek, akik hosszú évekig élnek gyermekotthonban, idejük legtöbb részét az intézetben töltik, életük legfontosabb eseményeinek színtere a gyermekotthon minden más környezettől különböző, az intézeti együttélés jól körülhatárolt szabályai által meghatározott világa. Az intézeti gyerekek és külső környezetük között egyfajta kommunikációs gát alakul ki, mely nemcsak a kommunikációt akadályozza, hanem előítéleteket is termel a kívülállók tudatában. (Az már más kérdés, hogy az előítéletek viszont generálják a kommunikációs gátlást.) Kívülálló szemüvegén és előítéletein keresztül a gyermekotthoniak világa kísértetiesen emlékeztet arra, amit az „utcasarki társadalom”-ról Whyte rajzolt meg a hatvanas évek végén. Sőt: a „korlátozott nyelvi kód”-on kívül (Bernstein) a vizuális kultúra zavarait, fejletlenségét is felfedezheti az akár nagyon felszínes vizsgálódás is.

E zárt világban forgalmazott élettörténeteket megérteni nagyon nehéz.

Kívülálló számára úgyszólván hozzáférhetetlen ez a világ; adatokat, tényeket megismerhet, de az itteni élet hangulatát, érzelmi

vonatkozásait alig sejtheti. A külső megfigyelés, a módszeres felmérés szinte lehetetlen. Az említett kommunikációs gát kizárja innen a külső megfigyelést. Az tudhat meg valamit erről a világról, akit az intézeti közössége befogad, aki benne él a gyermekek közösségében, akit bizalmasabb beszélgetéseik során is maguk közül valónak érznek. A normális iskolai környezethez szokott pedagógus úgy érezheti itt magát, mintha valami gyarmaton, kolonializmus teremtette iskolában lenne: tanítványai idegennek tekintik, akit egyszerűen nem értenek, közeledési szándékát eleve elutasítják, és – ami ennél talán még kellemetlenebb – ő sem érti a gyermekeket. Nagy-nagy türelemmel, empátiával és a sikertelen kísérletek utáni újrapróbálkozásokhoz szükséges energiával kell rendelkeznie ahhoz, hogy áttörje ezt a kommunikációs gátat. Meglepő, hogy nem a bizalmasnak ígérkező négy szemközti, hanem a kisebb közösségben történő irányítatlan, teljesen szabad beszélgetések során bizonyulnak legőszintebbek ezek a gyerekek. Ilyenkor a szöveg nem a felnőttöz szól – bármennyire is befogadták maguk közé –, hanem a csoport viszonyulását hivatott kiváltani. A beszélő igényli társai véleményét – önigazolásként, mintegy saját életlátásának, identitásának elismeréseként, elfogadásaként. Ilyen beszélgetések során a mégoly befogadott felnőtt véleménye sem fontos (néha egyenesen zavaró); akkor segíthet eredményesebbé tenni a beszélgetést, ha nagyon szürke tud maradni, ha viselkedése, gesztusai, arckifejezése és főleg hangja nem üt el a közegtől, melybe belekerült. Ha a résztvevők véleménynyilvánítását is serkenteni tudja a háttérből, akkor mindenképpen sikeres a részvétele – még akkor is, ha a beszélgetés nem eredményez konszenzust.

A mesélés helyszíne

mindig nagyon elhatárolódik a gyermekotthon mozgalmassabb helyszíneitől. Annak ellenére, hogy nem előre megtervezetten, mindenféle előzetes szervezés nélkül indulnak ezek a beszélgetések, a helyszín mindig gondosan megválasztott. Nyugodt, csendes, minden

nem kívánt hallgatótól védett helyen szokott rá sor kerülni, olyan szögletében az intézetnek, amelyet nem bitorol a gyermekotthonokra, iskolákra, nevelőintézetekre oly jellemző közösségi térhasználat. Spontán módon megválasztott helyszín ugyan, de az illetéktelenek kizárása innen ösztönszerű tökéletességgel mindig megvalósul. Védett tér, de nem olyan, ahova elbújnak a titkokat megbeszélni óhajtók, ahol összedugják fejüket az összeesküvők. Rendszerint természetes, mindennapi környezet, ahol jól érzik magukat a gyerekek, ahol a kényszerű összeartság érzésétől is megszabadulnak – ezt még a proxemikai viszonyok is érzékeltetik: nem ülnek túl szorosan egymáshoz, jól látják, hallják egymást, de szinte betegesen kerülnek a zsúfoltság érzetét; látszólag rendezetlen összevisszaságban ülnek, de nem túl közel egymáshoz.

A mesélés idejét

semmiféle szabállyal nem lehet leírni. Sem azt, hogy mennyi időt tart (hiszen az nem is a mesélőtől, hanem a hallgatóságtól, beszélgetőtársaitól függ elsősorban), sem azt, hogy mikor kerülhet rá sor. Legfeljebb annyit pontosíthatunk, hogy szabadidő vagy legalábbis szabaddá tett idő kell hozzá, mikor nem fenyeget a kényszerű félbeszakítás veszélye. A résztvevőknek mintegy ösztöneiben, tudatalattijában van benne: a köznapi eseményeknek nemcsak terétől, hanem idejétől is elhatárolódik az élettörténet mesélése. A hangulat megteremtésének külső kerete éppen az: kilépni a köznapi térből és időből – egy másik térbe és időbe átlépni, építeni egy másik világot.

A mesélés alkalma

szintén elhatárolódik a köznapi élettől. Összevethető ez a hagyományos falusi világon belüli élettörténet-mondás gyakorlatával. Ott a különböző köznapi alkalmakkor összekerülök folklórszöveget (me-

sét, éneket stb.) forgalmaznak ugyan egymás között, módosíthatják, alakíthatják is azt, de mélységesen személyes vonatkozású, intim módon önfeltáró szöveg csak nagyon ritka alkalmakkor hangzik el. Gyermekotthoni közösségben gyakoribb az ilyen alkalom; ennek magyarázata – valószínűleg – az, hogy a nem mindennapi, nem köznapi események, a kiváltó okok is gyakoribbak. Súlyos, megrendítő, tragikus események torlódnak a gyerekeknek a tudatában, melyeket időnként „ki kell beszélni” magukból, melyek értelmezést, viszonyulást követelnek. Ezeket nem lehet elhallgatni, nem lehet eltitkolni. A mesélő számára az ilyen alkalom az önmagával való szembenézés, a társaival való közösségkeresés, az identitáskeresés kényszerében alakul ki. Közvetlen kiváltója valami olyan esemény, melyről mindenki tud, és amely a mesélő számára súlyos megrázkódtatást jelentett. Az ilyen alkalmak, ha ritkábbak is, de a gyermekotthonon kívüli világban is fellelhetők. A legtöbb embernek kétségkívül belső szükséglete, hogy a maga szűkebb közösségében „kibeszélje magából” azt, ami legjobban bántja, hogy ellenőrizze önmagát társai véleményének tükrében, hogy az elmondottak mögöttes, de lényeges kommunikációtartalmával valamiféle jelzést kérjen környezetétől arra, hogy társai vele vannak, vele éreznek, számíthat támogatásukra. Úgy gondolom, alapvető emberi szükséglet valamiféle védő, oltalmazó, önerősítő erőteret vonni magunk köré, szűkebb közösségünk támogatását várni, kérni, ha bajba kerülünk.

Az élettörténet nem kerek egész

Mindig olyan eseményekről beszél a mesélő, melyek legalábbis részben ismertek beszélgetőpartnerei számára. Valami bizalmas balladai homályban bontakozik ki a történet, melynek lényege tulajdonképpen nem az elbeszélte esemény, hanem inkább a hozzá való viszonyulás – az elbeszélő viszonyulása és a hallgatótól remélt visszaigazolás. (Balladai homályról olyan értelemben beszélhetünk, ahogyan a népballadák előadásmódjára értjük: maga a story jól ismert abban

a környezetben, ahol elhangzik; nem szükséges részleteiben újramondani, hiszen mindenki jól ismeri – az előadó részleteket emel ki, és ezek bemutatását át- meg átszövi más ismert, de el nem mondott részletekre való utalásokkal. A teljes történet elmondása nem szükséges ebben a környezetben.) Történet-mozaikok hangzanak el, az előadás szerkezete is jelzi, hogy nem passzív hallgatókhoz, hanem nagyonis aktívan résztvevő partnerekhez szól a szöveg. A társak önmagukban tovább építik, összeszerkesztik, értelmezik a szöveget. Véleményeik lényegében nem is annyira a történetre, mint inkább a mesélő személyére, élethelyzetének értelmezésére vonatkoznak. Tulajdonképpen a mesélő is ezt igényli. Persze, megfogalmazásaikban vigyáznak arra, hogy nagyon is pontosan a story-ról beszéljenek. Ami a mesélő személyére vonatkozik, az érthetően ugyan, de mindig a story-építés burkában fejeződik ki.

A legteljesebb emberi kommunikáció

érvényesül az ilyen beszélgetésekben. Számomra legdöbbenetesebb egy öngyilkosság értelmezése volt. Egy nagykorú, az intézeti gondozásból már kikerült fiú öngyilkos lett. (Az intézetből már kikerült fiataloknak többnyire nagyon erős az ehhez az életközeghez való kötődése. Ha a közelben laknak, szinte naponta visszajárnak az intézetben maradt társaikhoz – valószínűleg azért is, mert nagyon nehezen tudnak beilleszkedni más környezetbe. A kötődés még erősebb, ha kisebb testvérei is maradtak a gyermekotthonban. Az ilyen fiatalokról szinte mindent tudnak az intézetiek, a társadalomba való integrálódási kísérleteik minden gondját-baját ismerik, kudarcaikat mélységesen átérzik.) A temetésen részt vettek az intézeti gyerekek. Megjelent a halott édesanyja is, aki a közfigyelem középpontjába került nemcsak hisztérikus viselkedése miatt, hanem elsősorban azért, mert a halott két kiskorú, a gyermekotthonban élő testvére nem volt hajlandó szóba állni az anyával.

Temetés után, az anya távozása után a közléskényszer beindult.

Az egyik kisebbik fiú és barátai értelmezését hallgathattam végig. (A másikkal nem voltam annyira bizalmas viszonyban, hogy „körön belül” kerülhettem volna.) Nem az öngyilkosságról beszélt – nem erre volt kommunikációs szüksége, társai sem ezt igényelték. A beszélgetés során senki nem említette az öngyilkosságot, mégcsak utalás sem történt rá – sem a mesélő, sem beszélgetőtársai szövegében. Családi életükről, az intézetbe kerülés idejéről beszélt. A tényeket előbbi beszélgetésekből már ismerte a társaság. Az újrameselés határozottan interpretációs célzatú volt. Higgadtan, tömören, nagyon tárgyyszerűen, érzelmi nyavalygások nélkül mesélt. A hátam lúdbőrözött tőle, ahogyan hideg távolságtartással, mintha nem is vele történt volna, elmesélte, hogyan ölte meg az édesanyjuk az édesapjukat, mikor ő még óvodás volt. Nem arról beszélt, hogy ő mit érzett akkor, teljesen kívül tartotta magát a bemutatott konkrét eseményeken.

A hallgatóság

teljesen átérezte ezt a szokatlanul szuggesztív előadást. Érzelmi viszonyulásuk szinte tökéletesen tükrözte az előadóét. Mintha valami teljesen semleges, jelentéktelen témáról beszélgettek volna – nem olyasmiről, ami mindnyájukat mélységesen megrendítette. Nem hatódott meg senki, nem borzongott senki (rajtam, az egyetlen, valamennyire mégsem teljesértékű résztvevőn kívül!), arckifejezésük, gesztusaik – akárcsak a mesélőé – semmiféle érzésről nem árulkodtak.

A hangulat

szokatlanságát csak akkor érthetjük igazán, ha tudjuk, hogy ezek a gyerekek mindig a legnyíltabb, legdurvább, legprimitívebb módon szokták kifejezni érzelmeiket. Legapróbb kudarc, sikertelenség, igazságtalanság dühkitörésre, ellenőrizhetetlen agresszivitásra bírja őket. Arcuk eltorzul, nekivörösödik, ököllel mennek egymásnak, vagy

egyszerre csak váratlanul sírásba törnek ki. Tizennégy-tizenöt éves korukban kiscsoportos óvodások szintjén fejezik ki érzelmeiket. Képtelenek arra, hogy kordában tartsák, nem tudnak uralkodni érzelmi megnyilvánulásaikon. Ijedten döbbsentem rá, hogy ezúttal nem csoda történt; nem az történt, hogy sikerült volna visszafogni érzelmeiket. Egyszerűen nem voltak érzelmeik. Nem érzelmileg viszonyultak a történetekhez, hanem úgy, ahogyan az előadó interpretálta: hidegen, tárgyilagosan. Nem a story borzalma, hanem az interpretáció célszerűsége hatott rájuk, az határozta meg a csoport hangulatát. Spontán, természetes módon érdeklődtek a részletek felől: hogyan történtek az események, milyen időrendi sorrendben, mi volt előtte, mi következett azután. A kérdéseikre kapott választ vagy bólintással, esetleg „igen”-nel, „értettem”-mel nyugtázták, vagy szenvtelenül folytatták a továbbkérdezést. Az elhangzó kérdések, közbeszólások, kivétel nélkül hűvös kívülről érzékeltettek. Még a legszándéktalanabb gesztusok, arckifejezések sem érzékeltettek semmiféle érzelmi viszonyulást. Sem a mesélőnek, sem beszélgetőtársainak a beszédtempója nem gyorsult fel – inkább valamiféle kegyetlenül megfontolt lelassulása, lefékeződése, de egyúttal határozottsága is érződött beszédüknek.

A mesélő nem beszélt a közvetlen eseményekről, melyek interpretálásra kényszerítették

Sem ő, sem hallgatói nem szóltak egy szót sem a nagyobbik testvér öngyilkosságáról. Senki nem fogalmazta meg tételesen, hogy az anya a hibás ezért, senki nem mondta a mesélőnek, hogy helyesen járt el, jól tette, hogy szóba sem állt a temetésen jajveszékélő anyjával. Érzelemmentesen, felháborodott gesztusok nélkül, de tényszerű, tárgyyszerű kegyetlenséggel egyértelmű volt az ítélet. Az előadóval való teljes egyetértést, teljes azonosulást a beszélgetés során kialakult félreérthetetlenül azonos magatartás, viselkedés, gesztusnyelv érzékeltette. A gyermekotthoni gyermekek viselkedésére amúgyis jellemző az uniformizmus. Valószínűleg a hosszú ideig tartó összezárt-

ság egyik következménye ez: még leghétköznapibb óhajaik, vágyaik is uniformizálódnak – ha valaki hozzájut valamihez (legyen az akár a legigénytelenebb gyermekjáték), mindenki ugyanazt szeretné, ha valaki el tud készíteni valamit (például egy egyszerű dobozt, amiben „bazárt” lehet tartani), mindenki olyant próbál fabrikálni, vagy barátaival készíteni magának. Olyan sokáig gyakorolták az egymás leutánzását, az egymáshoz való alkalmazkodást, hogy bármilyen viselkedésforma rekordidőn belüli elfogadása, leutánzása szinte természetes ebben a világban. Valami ilyesmi történt ennek a beszélgetésnek a során is: az előadó szövegét és viselkedését egyszerűen elfogadták. Egyetértésüknek, a kialakult konszenzusnak éppen a mesélő magatartásának gyors leképezése, a gesztusnyelv természetes átvétele, leutánzása lett a kifejezője. Kisközösségük belső egységét talán az fejezte ki legjobban, hogy a beszélgetés utolsó szakaszában, mikor már nem kérdezett a hallgatóság, hanem néhány részlet tömör újrafogalmazása hangzott el – mintegy az esetleges félreértések elkerülése végett, és ezeket a szövegeket már nem a mesélő, illetve nemcsak ő mondta, hanem spontán módon a csoport több tagja, már nem is lehetett elkülöníteni, hogy ki a mesélő és kik a hallgatói: a szerepek teljesen egybemosódtak.

Olyan törvényszéknek éreztem ezt a beszélgetést, ahol a közönségnek nincs miért megvárnia a bírói ítélethirdetést, mindenki teljes meggyőződéssel tudja, és a jelenlevők arcáról is félreérthetetlenül leolvashatja, hogy a vádlott bűnössége egyértelmű. Nem zárták le, nem kerekítették ki a beszélgetést. Egyszerűen abbahagyták. A story-ra vonatkozó egyre rövidebb hozzáfűzések sorát egyszerre csak valami másra vonatkozó megjegyzés szakította meg, a többiek már erre reagáltak. Úgy tértek vissza köznapi dolgaikhoz, hogy ezzel befejeztek valamit, amiről nem érdemes tovább beszélni.

Borzalmas históriák

hagzanak el a gyermekotthoni közösségben. A kívülállónak lúdbőrzik a háta az események pusztá hallatán, de a gyermekotthoni

gyerekek számára ezek nem borzalmasak – vagy legalábbis: nem úgy borzalmasak, mint mások számára. Sőt, kimondottan pozitív hatásai lehetnek a meséléseknek. Helyzetmeghatározó és erőt, elhatározást, nagy tervek körvonalazására és kivitelezésére energiát szolgáltató erőforrások sokak számára; tudatosítják, hogy az intézeti gyerekek egyedül kell megharcolnia mindenért, családi támogatást nincs honnan várnia, minden akaraterejére, elhatározására, kitartására szüksége van, ha célt akar elérni az életben.

(Túros Endre: Identitáskereső emlékezés. Megjelent az Antropológiai Műhely 4. [1994.1.] számában)

„A szimbólumok lényegében objektív formák...”

No persze nem olyan értelemben, mint a tárgyak: kövek, patak, falu, vagy éppen a falu négy pontján: négy „cüvek” . Inkább abban az értelemben, mint társadalmi normák és értékek.

„A normák és értékek nem önmagukban léteznek, hanem szimbolikus formában. Ezek az egyén pszichéjében állandóan szimbolikus cselekedeteken keresztül fejlődnek és állandósulnak. Gyakran az objektív jelképek azok, amelyek a kötelesség szubjektív tapasztalatát létrehozzák, és nem a másik megoldás. A megfigyelhető és a bizonyítható kritériumok és a társadalomkutatás szempontjából is az a fontos, amit az emberek ténylegesen tesznek, nem pedig az, amit szubjektíven hisznek, hogy tesznek. Mivel szubjektív életünk változik, bizonytalan és kaotikus, egyesek örülnek, ha a szakemberek, vezetők, tanárok vagy rendszerint a kultúra, amelyben élünk, kísérik minket ilyen objektív formákkal. A szimbólumok lényegében objektív formák. Eredetileg ezek lehetnek ugyan az egyén saját szubjektív tapasztalatán keresztül teremtett, spontán megnyilvánulások, ám általános érvényűvé válnak, amikor a társadalmi egymásrahatás során mások is elfogadják őket. Ami eredetileg szubjektív és egyéni, most objektív és közösségi lesz. Olyan öntörvényű valóságot alakít ki, mely kötelezővé válik, és az egyénre kényszerít gyakorol...” (Abner Cohen: A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In: Jelképek-kommuniká-

ció-társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. 1983:71)

Nem az a kérdés tehát, hogy volt-e, van-e „cüvek”, és hogy hol is volt, ha volt, hanem: milyen formában határozza meg a falu lakóinak a viselkedését a tudat, hogy mit is jelent „cüveken belül” vagy „cüveken kívül” élni.

Csaknem minden településnek vagy kisebb tájegységnek van egy-két helyi születésű szakértője, akik szűkebb környezetük anyagi és szellemi kultúrájának különféle megnyilvánulási formáit felgyűjtik, s anyagukból alkalomadtán közölnek is. E tevékenységüket az illető terület elismert szaktekintélyeinek útmutatásai szerint végzik. Ha például saját településüket vizsgálják, tárgyukat a szaktudomány szempontjainak megfelelően a „milyen a település?” oldaláról közelítik meg és írják le, sohasem azt kérdezik: „mi a település?” az ott lakó emberek szemszögéből. Van egy implicit településfogalom; a település az, amit én – az ideális megfigyelő – településnek tartok, látok. Az emberek a települést másképp élik meg, az egyes utcasarokknak, tereknek, házaknak, ösvényeknek jelentésük van, nagyon gyakran más és más személy más és más jelentést rendel ugyanahhoz az elemhez. Ezért belülről kellene látni a települést ahhoz, hogy a milyen kérdésre igazán válaszolhassunk.

Erre a szempontváltásra a helybeli szakértők képesek is lennének, mert szóra tudják bírni az embereket, nem kellene utánozniuk az adatközlésre szorító településföldrajzot. Nem állítjuk, hogy a településföldrajz fölösleges, hiszen elmond egy faluról egy egész sor dolgot: például a környezet geomorfológiája, településszerkezet, telekbeosztás, népességmozgás, az életmód és az életforma alakulásának tükröződése a falu arculatában stb. A gazdasági-társadalmi élet érzékelhető, kvantifikálható megnyilvánulásait írja le, és jövőbe mutató következtetéseket próbál megfogalmazni. Habár nem lép tovább, és nem tekinti feladatának az ember-település viszony kutatását,

kiindulópontokkal szolgál egy antropológiai szemléletű megközelítésmóddhoz, s ennek eredményeiből nyeresége is van. Ez utóbbi két kijelentés világosabbá válik, ha egy konkrét példán nézzük meg az ember-település viszonyt. Első fokon azt vizsgáljuk, hogyan, mire használja saját települését egy közösség. Ezúttal itt a település funkcióit nem a létfenntartó-biológiai szükségletek, hanem a közösség belső életének, „szellemi szférája” működésének, szerveződésének szempontjaiból értelmezzük.

A vizsgálat hely Lövéte, Hargita megyei nagyközség. Választásunk nem esetleges: itt a természeti-társadalmi elemösszesség az átlagosnál koncentráltabb, ezért feltételezzük, hogy a kutatott jelenségnek is szembetűnőbb, megragadhatóbb sajátosságai vannak.

A település-ember viszony

egyetlen vonatkozását választottuk vizsgálatunk alapjául, és pedig a település szerkezeti tagolódásának módját és e szerkezeti egységek szerepét.

A Kis-Homoród völgyében települt falut a szaktudomány halmazfalunak nevezi. A településszerkezet alakulásában a két legfontosabb tényező figyelemreméltó sajátosságokat mutat: a szűk völgy, meredek domboldalak és a szpora népesség meghatározza a településképet: sűrű utcahálózat, keskeny, kanyargós utcák, beépített telkek, szorosan egymáshoz tapadó csűrök, magas házak. Kivétel a földcsuszamlástól északra fekvő falurész, amely szerekezetileg útifalu; itt a házakat gyérebben építették, nagyobbak a telkek, a gyümölcsösök és a zöldségeskertek sem ritkák. A településszerkezet kétarcúságának okát a későbbiekben próbáljuk megvilágítani.

Első lépésként nézzük meg, hogyan tagolja a lakosság a falu belső terét. Utcákkal, hidakkal mint kiemelt térelemekkel három „szegre” – Alszeg, Középszeg, Felszeg – osztják a falut. A felosztás a Kis-Homoród folyási irányához viszonyítva történik, de a külső szemlélő a határvonalakat semmiféle jelből nem olvashatja ki. Csak a közösség

megegyezés szerinti, belső használatra létrehozott jeleinek ismeretében határozható külön a három szeg. Annyira éles volt az elhatárolás, hogy például az egyik ilyen kiemelt utca két oldalán lakók két különböző szeghez tartoztak, ami azt jelentette, hogy egy mintára szervezett, de külön intézményeket használtak.

Erre a hármas tagolásra rátevődik egy negyedik, amely végigfut mindhárom szegen és egy képzeletbeli zárt körvonalat alkotva kétfelé választja a falut terét. Nevezzük jobb híján a jelképes körvonalon belüli teret „felértékelt”, a kívülmaradót „leértékelt” térnek. A választóvonalat „cövekek” jelölték: „A cüvek az megvót! Mi nem emlékszünk reá, hogy milyen vót, de azt pontosan tudjuk, hogy hol vót a négy cüvek: egy vót Kardé felé a Tókos István házánál (Ny), egy vót a templom kerítése mellett kívül (K), attól kifelé esött Sópástya s Csató, harmadik Felszegbe, a Mihály hídnál (É), a negyedik Alszegbe, a csendőrségnél (D).” (S.I.)

Kérdés, hogy a megnevezett helyeken tárgyi mivoltukban csakhogyan léteztek-e az adatközlők átfogta időszak előtt cövekek, vagy csupán a közösség szimbólumteremtő tevékenységének eredményei. Ennek megállapításánál fontosabb szerintünk a cövekek jelentése: a három szegre tagolástól függetlenül, ezekre rátevődve, két ellentétes előjelű térre osztották a falut, vagyis felosztás volt a felosztásban, megkülönböztetés a szegeken belül, amely az egyén helyét jelezte a szűkebb társadalomban.

A vizsgált időszakban a térbeli hovatartozás mint a közösségre jellemző

tevékenységek rendezőelve

határozható meg. De milyen szerepük volt a szegeknek, amelyek a közösségi megnyilvánulások szintjén fontos szabályozóelemként működtek; meghatározzák, hogy kik és hol lépnek kommunikációba. A cövekelés szerinti térfelosztás az egyéni viselkedésmintákat, választható magatartásformákat szabályozza.

A három szegben külön-külön volt tánc, mielőtt a népház felépült, „a fonó es úgy vót, alszegi, középszegi, felszegi, minden szegben külön a serdülőleányoknak, nagyleányoknak, menyecskéknek, idősebb asszonyoknak, s a házasságok es többségben a szegek szerint alakultak, vót kivétel elég, de a többség, azt lehet mondani, így vót” . (L.J.) A kultúrteremben a bálokon a mai napig megfigyelhető a szegek szerinti csoportosulás: az alszegiek az oldalajtó körül ülnek, a középszegiek a karzat alatt, a felszegiek hátrább, a tűz felől. Lehet, hogy ebbe belejátszik az, hogy „az én koromban, s azután es, az iskolában az egy évfolyamúak három párhuzamos osztályba jártunk, az A-ban az alszegiek, a B-ben a középszegiek, a C-ben a felszegiek” . (S.J.)

„Temető es külön van Alszegnek s Felszegnek, az Ágostonhídon alóliak alszegibe, az azon fejeivalók a felszegibe temetkeznek.” (S.J.)

A gazdasági élet egyes intézményeit (a juhsgazdák cimboraságait, a csordákat, legelőket) is szegek szerint szervezték.

Mit jelentett mindhárom szegben a felértékelt (adatközlők szóhasználatában „cüveken belől”) és a leértékelt („cüveken küjjel”) térben lakni? Az első az „út menti”, „víz melletti” hely, a „falú dereka”, itt a módosabb réteg lakott, a másodikban „helybeliek”, a gyengébb gazdák, kevés birtokkal rendelkezők, pásztorok. A társadalmi hierarchizáltságot tükrözte tehát a térfelosztás: „Aki cüveken küjjel lakott, azt alábbvalónak tartották. Ha bémentünk az út melletti leányhoz vizitába, ott foghegyről fogadtak – no, pásztorfogadni jöttél-e fiam? – mindjárt ilyenököt kérdeztek. Aki a lokba lakott, azt elébbvalónak tartották. Ha út melletti legény ment cüveken küjjeli leányhoz, s a szülők vagy nagyszülők megtudták, az nagy baj vót, nagy dolgot csináltak belőle” . De nemcsak a hierarchizáltságot tükrözte a térfelosztás. Például a ruházat anyagát, díszítő eleminek méreteit, formáját (főleg a női viseletnél) a térben elfoglalt hely szerint nevezik meg: a „hegybeliek”, a sópástiak, csatóiak egyféle díszítőelemeket, a „falú derekában” másfélét használtak. E jelzémód mögött természetesen a társadalmi tér szintörbéi húzódnak. Hogy a közösség életében a tér ilyen intenzív jel-szerepet kap, annak okai a helyi adottságokban

rejlének. A külön szegek szerint szerveződő kommunikációs alkalmak az idők folyamán olyan

kommunikációs környezetet

termeltek ki, amelyek a nagyobb közösségen (falun) belül külön közösségek számára jelentettek életteret. A kívülről szövevényesnek látszó kapcsolathálózatban az együttes élmények hatására nézetek, attitűdök, értékek egységesülnek, viselkedésmintákká szerveződnek. Ha ezeket a csoporttagok megsértik, a csoport szankcióval reagál, ha pedig külső támadó teszi, akkor védekezik ellene.

Az egységesülés folyamányaként a különböző csoportokban különféle csoporttulajdonságok termelődhetnek, és ezek a mindennapi nyelvhasználatban, a másoktól való elkülönbözödés verbális és más természetű gesztusaiban is megfogalmazódtak. „Nagyapám azt mondta, hogy a felszegi s az alszegi nép között annyi különbség van, mint két ország népe között.” (P.R.) „Felszegbe módosabbak, de szűkmarkúbbak, nem olyan segítőkészek, mint Alszegbe. Itt van Alszegbe ez a Kövespatak, ez sokszor veszélyözteti a népet, itt a nép esszetartóbb. Ha valami baj van, azonnal mennek segíteni, de odafel nem ennyire. Én tudom, mert onnan jöttem le!” (P.I.)

A csoportok elkülönülésének első pillantásra nincs más kritériuma, mint a térbeli hovatartozás, ez a tény eleve elrendeli az egyén kapcsolat-környezetét, kifejezi, kézzelfoghatóvá teszi a valahová-tartozást, ugyanakkor elhatárol más csoportoktól. Futólag említettük, hogy milyen tárgyi jelekkel teszi „láthatóvá” a csoport saját tagjainak hovatartozását. Ezek a jelek a csoportközi kapcsolatokban működtek, felismerhetővé tették a csoporthoz tartozást, illetve nem tartozást olyan szituációkban is, amikor az egyén kilépett csoportja teréből.

A térbeli helyzet tehát a szemiózis során mint főcsoportképző tényező működik. A kialakuló csoporttudat („mi alszegiek, összetartóbbak vagyunk”) csak kifelé, a más csoportok irányába egységes. Befelé differenciált, a társadalmi hierarchizáltságot jelző „leértékelt”

vagy „felértékelt” térbeli helyzet már az egyén szintjén kap jelentőséget vagy okoz bonyodalmakat kapcsolathálózata szervezésében, milyenségében.

A fentiekben az adatközlők átfogta időszak egészéről beszéltünk. A mai helyzetről szükséges elmondanunk, hogy egy egységesülési folyamat megy végbe, amelyben a csoportthovatartozás jelei tartalmukat veszítik vagy átminősülnek.

Érdekes kérdés a településszerkezet kétarcúságának oka. Az északi rész, ez az útifalu, kényszerű kitelepülésből (az 1913-as földcsuszamlás után) keletkezett, addig szerkezetileg szervesen hozzátartozott a faluhoz, a Felszeg „cöveken kívüli” része volt. Kérdés, hogy szerkezetileg miért nem lett halmazfalu az északra települt rész is, hisz ökológiai viszonyok ezt nem akadályozták. Megítélésünk szerint a magyarázat az emberek tudatvilágában keresendő. Felfogásukban ez a falurész hátrányos, „leértékelt” térnek minősül, a kiköltözéssel a „cöveken kívüliség” is költözött. Tükröződik ez a tény a szóhasználatban is („mi a faluból jöttünk fel”). E minősítés azonban csak részben indokolható a gyakorlati élet tényeivel (például a közintézményektől való távolság), s a hátrányok mellé legalább annyi előnyt is felsorakoztathat a külső szemlélő. De ő nem érzi a halmazfalu eleven húzó-vonó erejét, ami úgy fogva tartja az egyént, hogy csak a kényszer szakítja ki belőle. Az önálló életre kelt kommunikációs háló, az évtizedeken keresztül mindennap fogalmazódó közösségi jellegű tudás így lesz településszerkezetet alakító tényező.

(Oláh Sándor: Szimbolikus településszerkezet. Megjelent a TETT 1987/2. számában.)

Igen világos volt a letűnt korszakban a városok központi tereinek (de általában: a nyilvános tereknek) a kettős használata: a hatalom itt szervezte az ünnepeket, ide telepítette a győzelmi szobrokat, itt szemlélte a tárgyakban és szimbólumokban megjelenő önmagát – ugyanakkor a társadalom minden helyet átnevezett, átértelmezett. A

Román Katona szobra Vas Bélává, a Győzelem tere Taps-térré változott.

Az előző kommentár kérdésfeltevésére visszakanyarodva: nem az a kérdés, hogy mennyien voltak ott fizikailag a „Taps-téren”, hanem: hányan, és milyen technikákat használva tudtak szimbolikusan elhatárolódni a nem kívánatos eseménytől: a diktátor nyilvános ünneplésétől: hogyan is lehetett „túlélni” azt a paradox helyzetet, hogy „a tömeget nem lehetett helyettesíteni semmivel” ...

A szocializmus utolsó évtizedében Romániában a lent és a fent, a privát és a hivatalos szféra egyre jobban eltávolodott egymástól. A hivatalos szféra által megkonstruált valóságkép és a mindennapi élet valósága olyan mértékben elkülönült, eltávolodott egymástól, hogy szinte már egyetlen összetevőjében sem lehetett egyiket megfeleltetni a másiknak. Ez az eltávolodás a szó valódi, fizikai értelmében is, és szimbolikus értelmében is megtörtént. A hivatalosan forgalmazott valóságkép, amely eddig soha nem tapasztalt jólétet, megelégedést, az uralkodó ideológiával való teljes mértékű azonosulást, a szabad gondolkodást és véleménymondást hirdette, óriási távolságra került a mindennapokban megélt szegénység, elégedetlenség, az ideológiától való eltávolodás vagy burkolt szembenállás, a véleménynyilvánítás teljes lehetetlenségének világától. A távolság olyan óriási volt, hogy ebben a korszakban a hatalomnak, ha el akarta kerülni a nyílt konfrontációt, tartózkodnia kellett attól, hogy ezt a két valóságot – a mesterségesen megkonstruáltat és a valóban megéltet – túlságosan közelítse egymáshoz. Minden közelítés óhatatlanul az iszonyú ellentmondásra mutatott volna rá, s ettől a rámutatástól ajánlatos volt őrizkedni (mindkét fél számára). Ezért a korszak tendenciája épp ez volt: a két világot minél inkább bezárni a maga keretei közé, minél erősebb határvonalat húzni közéjük, és minél kevesebb alkalmat keríteni a közeledésre, amely a meg nem felelésekre hívná fel a figyelmet. A határok erős megvonását jelezte a nyelvezet, az egyre

keményebbé váló „bükkfanyelv” (ennek működéséről sokat elárul a korabeli sajtó nyelvezetének a vizsgálata, lásd erről Biró 1993), a két szféra közti találkozási helyzetek megritkulása és erősen ellenőrzött volta, a spontán átlépési helyzetek elé vont sűrű ellenőrző háló, a „spontaneitás” alkalmainak forgatókönyvszerű és túlbiztosított megszervezése stb.

Mindez azzal járt, hogy a társadalom szociális tere szinte teljesen kiürült. A hivatalos szféra és a privát szféra, a fent és a lent világa igyekezett egyre jobban elbástyázni magát, hogy a másik világgal a lehető legkevesebb felületen érintkezzék. Ez paradoxonnak tűnik figyelembe véve azt a tényt, hogy a szocializmus volt az a korszak, amikor a fenti világ nagyon drasztikus kísérleteket tett arra nézve, hogy a magánszférába belépjen, s azt a maga elképzelései szerint alakítsa át. A korszak első felében valóban ez történt, de az utolsó évtizedben igazából egyre inkább visszavonulni kényszerült, s egy roppant nagy ellenőrző, „leskelődő” apparátust hagyott a kiürült szociális téren.

A hatalom azt viszont mégsem tehette meg, hogy teljesen láthatatlanná váljék. Létezését időnként fel kellett mutatnia, mégpedig reprezentatív módon. Voltak periodikus, mindennapi megjelenítései (ebben a korszakban a média szinte kizárólagosan ezt a megjelenítést szolgálta), de sort kellett keríteni olyan alkalmakra is, amikor a megjelenés személyesebb, grandiózusabb, ugyanakkor egy roppant leszűkített jelrendszert használó volt. A személyességgel a valódi, hamisítatlan meglétet, a grandiózussággal a hatalmat, a szűk elemkészlettel pedig a kizárólagosságot kellett megmutatni. Ezek az alkalmak voltak a hivatalos ünnepek. (A privát és a félhivatalos szféra ünnepeinek elemzése is ígéretesnek mutatkozik a korszak megértésének szempontjából, ezekre azonban most nem térek ki.)

A hivatalos ünnepek lényege abban állt, hogy be kellett tölteni a hétköznapi üresen maradt szociális teret. De nem csak a szociális, hanem a fizikai teret is. Mint minden diktatórikus hatalomnak, a

Ceaușescu-hatalomnak is megvolt az az igénye, hogy hatalmas fizikai tereket, konstrukciókat hozzon létre. E terek, konstrukciók szigorúan ellenőrzött területek voltak, és semmilyen más funkcióval nem rendelkeztek, mint azzal, hogy a hatalmat képviseljék, és hogy annak demonstrációja alkalmából be lehessen tölteni őket. Egyébként teljesen üresen álltak, hétköznapi használatuk ha nem is mindig esett teljes tiltás alá, de olyan elidegenítő effektussal rendelkeztek, hogy a lent világa nem is szívesen közelítette meg azokat.

A nagy üres tereknek – szociális és fizikai tereknek – a diktatúra szempontjából két előnyös felhasználhatósága is volt: a mindennapokban jól áttekinthetőek, ellenőrizhetőek voltak, nem adtak lehetőséget a rejtőzködésre. Rejtőzködni csak a már jelzett elkülönült, körülbástyázott világokban lehetett, amelyek messze estek egymástól. Hogy az elzárkózásban előkészített esetleges támadás a másik világhoz közelíthessen, ezen az üres téren kellett áthaladnia, ahol viszont már komoly őrizet állta útját. A másik funkció a feltölthetőségben állt. Szükség esetén az üres terek betöltésére lehetett mozgósítani a sokaságot, amely önmaga nagyságában szemléltethetett (volna) valami térben és időben örökérvényűt. Tulajdonképpen azt is lehetne mondani, hogy a diktatórikus hatalom önmaga megjelenítésének pillanataiban nem azért tűnik hatalmasnak és legyőzhetetlennek, mert valóban az, hanem azért, mert szinte teljesen kiürítette a társadalom szociális és fizikai terét, s így egy grandiózus teret kell betöltenie ahhoz, hogy megmutathassa magát.

Fontos megjegyezni, hogy 1989 fele közeledve már ezek az alkalmak is egyre ritkábbakká váltak. Az utolsó években a hatalom még inkább óvakodott attól, hogy az ünnepeket demonstrációszerűen szervezze meg. Ha végigkövetjük évről évre ezeknek az ünnepi helyzeteknek – a hivatalos ünnepeknek – az alakulását, azt kell látnunk, hogy bizonyos ünneptípusok, amelyeket azelőtt látványosan megünnepeltek, most eljelentéktelenítődtek, elhagyták róluk azt a ceremóniális gyakorlatot, amelyek a nyilvánosság szférájában, nagy dimenzióban zajlottak le. Ha nem tűntek el teljesen, akkor ünnepi jellegük munka-

szüneti nappá redukálódott, s évről évre kevesebb szervezett ünnepi kellék járult hozzá az alkalom ünnepélyessé tételéhez. Jó példa erre a május elsejei ünnepi alkalom alakulása. A hatvanas években még az egyik legnagyobb hivatalos ünnepnek számított, amelyet nagy tömegeket mozgósító felvonulással, teljes ünnepi jelhasználattal, hatalmi demonstrációval, majd az utána következő majális-szerű rendezvényekkel ünnepeltek meg. A hetvenes években május elseje megünneplése már lassan kezdett háttérbe szorulni az állami ünnep, az ország felszabadulásának napja, augusztus 23-a mögött. A nyolcvanas évek során sorsa a következőképpen alakult: felszámolódott a felvonulás, helyette a hivatalosságok zárt térben ünnepi beszédekkel mondtak, ezeket ünnepi kulturális műsor követte. A média kötelező lelkesedése is visszafogottabbá vált, s lassan az ünnepi alkalom elvesztette megemlékező jellegét (a világ dolgozói szolidaritásának napja), egyre inkább csak ürügyévé vált a rendszer és annak vezetője dicséretének. Az ünnepi gyűlés évről évre zártabb keretek között történt, a nyolcvanas években már csak meghívott elvtársak vettek ezen részt, s a rendezvény zárt ajtók mögött, szigorú ellenőrzés és őrizet mellett zajlott le. A „dolgozók” megkapták a majális-szerű rendezvényt az erre kijelölt helyen, ahol továbbra is fokozott éberséggel figyeltek a szolgálatos ügyeletesek. Az idő teltével az ünnepi gyűlések is elmaradoztak, csak a média jelent még meg e napon mérsékelt ünnepi kivitelezésben. A helységek „zászlódíszbe öltöztetése” végképp elmaradt, s elmaradtak a majálisi rendezvények is. Az alkalom már csak annyiban volt ünnepnek nevezhető, hogy megmaradt a két munkaszüneti nap. Annak eltörlése az ünnep teljes kiiktatását jelentette volna, és a hatalom egy ilyen lépésre mégsem vállalkozhatott. Az üres munkaszüneti nap – hivatalos, félhivatalos rendezvények híján – átvonult a privát szférába, s mint eltöltendő idő, bevonult annak sáncai mögé. Ezen a területen az egyéni döntésekre volt bízva az ünnepi alkalom megszervezése, az ünnepi idő eltöltése.

A hatalomnak nem volt ínyére tehát, hogy találkozási alkalmakat szervezzen a fent és a lent világa között. Az érintkezést lassan-lassan olyan szűk tér- és időbeli keretek közé szorította, amelyben már nem

lehetett/nem kellett elvégezni a két világ megfeleltetésének egyre kínosabbá váló műveletét. Az állami ünnep, amely legvégig igyekezett megőrizni kiemelt ünnepi jellegét, maga is elszenvedte a visszaszorulást. Voltak évek, amikor csupán a fővárosban tartottak felvonulást és grandiózus ünnepi rendezvényt, mintegy az államelnök személyének ajánlva azt. De a rendezvényre az ország minden részéből szigorú és minden rétegre kiterjedő válogatással verbuválták össze a szereplőket és a résztvevőket már egy jó hónappal a tulajdonképpeni ünnepnap előtt, mintegy szimbolikussá téve ezáltal – és természetesen jóval áttekinthetőbbé – az egész ország népének részvételét az ünnepen.

A találkozási alkalmat természetesen nem lehetett teljesen kiiktatni. Meg kellett szervezni azokat az helyzeteket, ahol a fenti világ csúcsa találkozhat, érintkezhet a lent világával. A folyamat évről évre tendenciaszerűen a következőképpen alakult: az alkalmak egyre ritkábbakká váltak, a hivatalos szféra ebben a felállásban egyre ritkábban mutatta meg magát. Áttételesen, jelképesen a gyakori jelenlétet, sőt a teljes bentlevést célozta meg, (a hivatalos terek tárgyi berendezése, a hatalmi jelképek sűrű használata, a hivatalos nyelvezet napi jelentkezése a médiákban, gyűléseken, utasítások közvetítésekor stb.), de ezeknek a sűrű megjelenítéseknek a határai éppoly hangsúlyozottan megvonódtak, mint az ünnepi alkalmakkor, s a két szféra közti, napi gyakorlattá vált átjárási technikák is egyre kifinomultabbakká, tökéletesebbé váltak. A hivatalos ünnepi alkalmaknak épp azt kellett demonstrálniuk, hogy a két szféra bármennyire is visszavonult egy-egy szűk területre, továbbra is létezik, és egymásnak megfeleltethető. S ezt a megfeleltetést minél nehezebb volt demonstrálni, annál erősebben kellett állítani, már-már az abszurditást súroló nyelvezettel és akciókkal. A nyelvezet, az akció határait viszont egyre szűkebbre kellett vonni, az időtartamot le kellett redukálni, hogy a minimálisra csökkenjen annak a veszélye, hogy bármely felhasznált elem a meg nem felelésekre mutasson rá. Ennek nem szabadott teret, időt, semmilyen alkalmat adni. A nyelvezet szókincese roppant lecsökken, mondatfűzési, szövegépítési szabályai szintén a minimálisra

redukálódtak. Az ünnepi elemkészlet, jelképrendszer szigorúan szabályozottá vált és szintén leredukálódott. Az ünnepi tér és idő a minimálisra csökkent, és kemény ellenőrzés, őrizet alá esett. És még ebben az agyonszabályozott, agyonellenőrzött közegben is tovább folyt az átlépési helyzetek redukálásának kísérlete.

Mіндеz egy konkrét ünnepi helyzetben – csak nagyon vázlatosan bemutatva – a következőképpen nézett ki. Az ünnepi helyzet legyen az államelnök utolsó csíkszeredai látogatása. Az előkészületek a legteljesebb hisztéria hangulatában folytak. Az alkalom megszervezésére vonatkozó utasítások sűrűn érkeztek, stafétaszerűen adogatva őket fentről lefele, a hivatali hierarchiának megfelelő leosztásban. Ez a módszer természetesen sok átjárási helyzetet teremtett, az intézmény-elemzésben már jelzett módokon. Az utasítások óránként változtak, a legapróbb részletekre vonatkozóan is: a nagy téren, ahol a találkozás lezajlik, ki, melyik csoport hol áll, milyen öltözetben, mit tart a kezében, milyen jelszavakat kiabál, milyen színű a zokni a lábán és a virág a kezében. Az óránként változó utasítások mindig a megfellebbezhetetlenség és a megmásíthatatlanság jegyében érkeztek. A látogatás időpontját egyébként a legnagyobb homály fedte, információkat erről csak híresztelések formájában lehetett kapni. A rémhírek terjedése maga is az átjárási helyzetek tárházát bővítette.

Maga az ünnepi alkalom az államelnök beszéde volt, amelynek végighallgatása, -szemlélése, -tapsolása céljából megtöltötték emberekkel az egyébként erre a célra létrehozott nagy teret. A forgatókönyv szerint – amely már bizonyos hagyományokkal rendelkezett, és amelynek bizonyos elemeit nem lehetett teljesen elhagyni – ez az ünnepi helyzet a fent és a lent találkozásának csúcspontjának kellett hogy legyen. Maga a részvétel, a tapsolás, a jelszavak kiabálása, a kézfogás, a virágcsokrok átnyújtása mind-mind azt volt hivatott jelképezni, hogy a találkozás spontán, és a két valóság – a hivatalosan megkonstruált és a megélt – tökéletesen fedi egymást. Mivel azzal mindenki tisztában volt – az ünnep forgatókönyvírói a leginkább –, hogy ez az átfedés nem létezik, a találkozást úgy kellett lebonyolítani,

hogy az csak mímelje az érintkezést, egyébként a két világ maradjon egymástól biztos távolságban.

A tömeget nem lehetett helyettesíteni semmivel, a nagy üres teret be kellett velük tölteni. Amit viszont lehetett, azt behelyettesítették, vagy legalább többszörösen bebiztosították. A taps, az éljenzés – ahogyan ezekben az években már megszokottá vált – hangszóróból áradt. A virágok átnyújtására már hetekkel előbb összeválogattak és naponta orvosi vizsgálatra hurcoltak egy pionírcsoportot. Az átnyújtandó virágcsokrokat az elnök kísérete hozta, és állítólag fertőtlenítették azokat. A „spontán” kézfogásokra szintén ilyen módszerekkel készítettek elő néhány „dolgozót”. A köszöntő szövegek már hetekkel azelőtt átmentek a cenzúra minden fokán. Minden zászlót jelszavas táblát, portrét jóelőre ellenőriztek. Portréból rengeteg volt, nagyobb részük az államelnököt ábrázolta, kisebb részük a feleségét. Hogy minden kellék mennyire csak egyetlen lebonyolítandó alkalomra készült, azt jól bizonyítják ezek a portrék, amelyek színesek és jó nagyok voltak, de olyan rossz minőségű papírra nyomtatták őket, hogy nem is tartottak tovább, mint maga az esemény. Azt már mondani sem kell, hogy a tér körbe volt zárva és sűrűn be volt hálózva a rendőrség és az állambiztonság embereivel.

A beszéd, az egész ünnepi alkalom az előkészületek hosszadalmasága és hisztériája mellett roppant rövidnek tűnt. Minden jel arra mutatott, hogy az ünnepnek nemcsak a tere, hanem az ideje is be van határolva, igyekszik csupán a kötelező formuláknak eleget tenni, és semmiképp sem adni lehetőséget és időt bármi másnak. Az átjárást a minimálissá kellett tenni, ha már nem lehetett azt végleg kiiktatni.

A ceremónia bezárásával az ünnepre előkészített tér hihetetlen gyorsasággal kiürült. Az államelnök szinte észrevétlenül tűnt el a szónoki erkélyről. A nagy teret az emberek elképesztő gyorsasággal hagyták el. Alighogy szétoszlottak a térről a környező utcákba, fejük felett már elfele zúgott az elnöki helikopter. Figyelemre méltó, hogy milyen állapotban maradt utánuk a hirtelen újból üressé vált tér. A teret – az első soroktól hátrafelé haladva – sűrű szemétréteg borította.

Összehasadozott portrék, papírzászlók, üres uzsonnászacsók és üres üvegek, ételmaradékok, összetaposott virágok. Ez a kép azt mutatta, hogy a találkozást nemcsak a hatalom, a fent világa hártotta, hanem a maga módján a másik fél, a lent világa is. Nem igyekezett átlépni, csak a legszükségesebb helyzetekben, s utána rögtön visszalépett a maga világába. A tapsolást, a jelszavak kiabálását csak tessék-lássék kellett mímelni, igazából megtették ezt helyettük a hangszórók. A beszédben nem volt semmi követnivaló, untilig ismerte már mindenki a szókészletet, a hanghordozást, a gesztusokat, újat mutatni itt már nem nagyon lehetett. Az első percekben annyit igyekezett mindenki kíváncsian megfigyelni, hogy az elnök arca, tartása milyen egészségi állapotról árulkodik. (Ebben az időszakban ugyanis közszájon forogtak azok az ellenőrizhetetlen híresztelések, amelyek Ceaușescu állítólagos súlyos betegségéről szóltak.) Ezt viszont ekkora távolságból elég nehezen lehetett leolvasni. Arra mindenki igyekezett vigyázni, hogy ne tegyen gyanús gesztusokat, és lehetőleg megjegyzéseket sem, legfeljebb óvatosan és röviden a nagyon bizalmas szomszédja fülébe. Ezután visszalépett és „élte a maga életét”: evett, ivott, morszolgatta kezében a zászlócskát meg a virágot, amelyeknek csupán ezekre a percekre kellett kitartaniuk. Ókmaguknak is csak ennyi ideig kellett kitartaniuk, amíg fizikailag is kiléphettek a találkozást mímelő térből és időből.

Tagadhatatlan viszont, hogy még ezzel a technikával együtt is megterhelő volt az alkalom. Meggyőződésem, hogy minden egyes résztvevő – az elnöktől a forgatókönyv íróin és kivitelezetőin át az utolsó passzív résztvevőig – megkönnyebbült, mikor az ünnepi esemény bezáródott. Ez az alkalom, mint átjárási helyzet, mindenki számára kockázatokat, lebukási veszélyt rejtett magában, s ebben a korszakban a helyzetek minden résztvevője ettől rettegett a leginkább.

(Bodó Julianna: *Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. Részlet. A teljes írás megjelent az Antropológiai Műhely c. folyóirat 1997/1. és 1997/2. számában.*)

„Az emberek ritkán találkoznak teljesen magukra hagyottan az ént állandó jelleggel érő külső-belső fenyegetésekkel. Legtöbbünk számára azok a fő vonatkozási csoportok, amelyekhez tartozunk, kutató ideológusok, művészek és látnokok által nyújtott segítséggel támogatnak minket. Ezek a vonatkozási pontok megkísérelnek számunkra életformát előírni, beleértve a viselkedési szabályokat, amelyek a személyek közti kapcsolatot és a szimbolikus cselekvések formáit irányítják, s amelyek célja, hogy a misztikus, rejtélyes, hihetetlen és veszélyes világot barátságosabb, hihetőbb, lakályosabb otthonná változtassák.” (Abner Cohen: *A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája*. In: *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatás a szimbolikus antropológia köréből*. Budapest 1983:74.)

Egy vonatkozási pont: a támadó fél gesztusainak értelmezése, egy általános magyarázó keret felállítása, avagy: az Ördög amint megjelenik a falon.

(Egyébként nem is olyan ártatlan a következő írás, mint amilyennek tűnik. Hiszen születése és megjelenése időpontjában egy egész ország azzal volt elfoglalva, hogy az „életvitel szimbolikus megszervezésének sikján” megnevezze az Ördögöt és védekezzen ellene.)

A nagy várakozás jegyében köszöntött be az 1699-es év a Néva parti városban: a mágikus számokba burkolt „halasztás” után (1666 + 33 = 1699) az akkori naptár szerint szeptember eggyel kezdődő új évre jósolták az annyira rettegett világvéget. S bár ez nem következett be, ettől az évtől kezdve „csodákban” és megpróbáltatásokban nem volt hiány. A megjósoltnál egy sokkal szerényebb „eljövetel” történt: I. Péter cár hazatért első külföldi útjáról, és kezdetét vette azoknak az intézkedéseknek, szabályoknak a sorozata, amelyet az akkori orosz nemesség joggal érezhetett egyféle világvégének. Az erőszakolt szakállnyírás bevezetését, a nemesi öltözet tiltását/gúnyolását – és mindez csak a kezdet volt! – joggal érezhették azonosságtudatuk

zárójelbetételének, az „orosz nemes” jelképes megsemmisítésére irányuló törekvésnek.

Az ember nembeli lényegéből fakad, hogy a folyamatosan és erőszakosan rá irányuló ingerre valamilyen módon válaszol. Az idézett példában a válasz úgy jelentkezett, hogy az intézkedések által érintettek közössége rövid időn belül megváltoztatta a cár „működéséről” kialakult képet: megszervezett egy olyan új értelmezési hálót (ezt a szaktudomány kódnak nevezi), amelybe belefogva a rájuk irányuló intézkedések – a valóságosak és a lehetségesek egyaránt – értelmezhetőkké, megérthetőkké alakultak át. A közösségre irányuló ismeretlen, hatalmas erő így konkrétta, megfoghatóvá vált, és ha nem is lehetett ezen az úton kiiktatni, a kényszerhelyzetben gyorsan kitermelt kód megteremtette a túlélés, az identitástudat „átmentésének” lehetőségét. Korabeli metaforával élve: ha már van ördög, akkor létre kell hozni az ábráját, a falra kell festeni, hogy megfoghatóvá váljék, hogy ismertté tegyék. Ez a védekező/teremtő gesztus át-meg átszövi az emberi közösségek életútját. A fenyegető természetű katasztrófától a sosem látott idegen hódítóig sok mindennek az értelmezési hálóját kell megszervezni ahhoz, hogy a válsághelyzetek átvészelvek, megélhetőek legyenek. Az érdekes kérdés az, hogy miképpen játszódik le az ördög falra festése, miképpen alakul az ábra, és miért lesz éppen olyan, amilyen. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához igen sok hasznos információt szolgáltatott a neves szovjet szemiotikai tanfolyam (Tartui nyári egyetem) résztvevői. Közülük is J. Lotman és B. Uszpenszkij nevét kell mindenekelőtt megemlíteni.

Egy esemény – kétféle értelmezés

Mivel az idézett példa „mélyszerkezete” sok-sok élethelyzetben felbukkan, nem érdektelen közelebről is megvizsgálni az értelemezési hálók szerveződését. A jelenség mozgatórugója az új esemény, az inger, amit a közösség nem tud azonnal feldolgozni, bekebelezni, de nem tud figyelmen kívül hagyni sem. Az újszerűsége

még rátevődik az is, hogy a támadó inger nem átmeneti jelenség, hanem folyamatosan és erőszakosan törekszik a közösség megváltoztatására, esetleg megszüntetésére. Ez történhet a szó szoros értelmében vett szétszórással is, de hatékonyabb eljárás az, ha a támadó inger a közösség jelképének használatába sűrűsödő önmegfogalmazási gyakorlatát teszi zárójelbe, iktatja ki. Nagy Péter reformjai bőven szolgáltatnak példát mindkét eljárásra. A Rangtáblázat előírásai a szó szoros értelmében újratagolják a társadalmat. (Egy korabeli utazó beszámolójában arról olvashatunk, hogy pétervári tartózkodása alatt többször látogatást tett egy kedves hatodik osztálybeli hölgnél, aki a tizenhatodik soron lakott.) Az erőszakolt ruhaváltás, a szakállnyírás, új főváros kijelölése stb. a nemesség azonosságtudatának sarkpontjait fordítja ki a helyéből. A közösségre ható inger erőssége azon is lemérhető, hogy ultimátum formájában követeli a közösségre jellemző kódok elfelejtését: az öltözet, a viselkedés, a beszédmodor, a nyilvános térben való szereplés megszokott és jól begyakorolt formáit többé nem lehet alkalmazni, vagy ha igen, akkor csak ellentétes előjellel (az udvari bolondok esküvője nemesi öltözetben játszódik le).

Természetesen mindazok, akik a változást szorgalmazták, maga a cár is, tisztában voltak azzal, hogy egy más világot kívánnak megteremteni. Nem ültek ölbe tett kézzel, hanem mindent elkövettek annak érdekében, hogy a reformok sorozatát értelmezzék, magyarázzák, a cár „működésének” a képét kitermeljék és hatékonyan forgalmazzák. Nem számoltak azonban kellő mértékben azzal, hogy a másik oldalon nem különálló személyek halmaza áll, akiket egyenként meg lehet győzni, hanem személyek helyett egy olyan jól szervezett és hatékony kommunikációs gyakorlat, amely a támadó ingerre reagálva képes megszervezni (a nemesi) közösség védelmét szolgáló kódot. Nem tudták, hogy törvényszerűen ki fog alakulni az eseményeknek egy más értelmezési gyakorlata is, amely hosszú időre „bebiztosítja” majd a reformok életképtelenségét. A védekezés „olajozott” gyakorlata mögött nem célirányos spekuláció vagy elhatározáson alapuló emberi magatartás állt, hanem a jól működő közösség olyan önszabályozó mechanizmusa, amely a támadó inger erősségének és termé-

szetének függvényében rendezi/szervezi át a közösség kommunikációs gyakorlatát. A megtámadott felületeken rövid idő alatt egy olyan kód képződött, amelynek hálójába fogva a támadó inger megszelídült.

A kód megszerveződése

A közösség reakciójának fontosabb összetevőit nézzük meg először egy sokkal egyszerűbb statikus példán. Tegyük fel, hogy egy 6-8 tagú, nem ma keletkezett baráti társaságba azzal az igénnyel lép be egy új tag, hogy ő is a körön belülre kerüljön. Bármennyire is igyekszik alkalmazkodni, nap mint nap szembetalálja magát egy láthatatlan erővel, amely a csoport tagjait egymáshoz kapcsolja, őt pedig elkülöníti, kizárja (természetesen akkor, ha igazi baráti körről van szó). Ez a láthatatlan erő nem más, mint a csoport létezése folyamán kialakult, úgynevezett „titkos nyelv”, amely mintegy védőburkot von a csoport tagjai köré. Tulajdonképpen nincsen benne semmi titkos, csak annyi történik itt, hogy a csoport tagjainak a környezet elemeihez, s így a közelükbe került új taghoz való viszonyulásai szerkezetükben azonosak. Egy adott ingerrel szemben magától értetődően viselkednek ugyanúgy. A viszonyulások egyformasága a csoport „életútja” során alakult ki, ez az egységes fellépés azonban az új tag szemében megegyezésen alapuló és rejtjelezett viselkedésnek látszik. A titkosság tehát abban áll, hogy a minden tag által jól ismert és gyakorolt értelmezési eljárást (kódot) a csoporton kívüliek nem ismerhetik. A kód elhatároló szerepe két irányban is érvényesül: a baráti körön kívüliek számára – a mindennapi viselkedés nyelvén – megvonja a csoport határait, a körön belüliek számára pedig védeltséget nyújt. (Érdekesen elemzi ezt a jelenséget a neves román tudós, Mircea Eliade „Limbajele secrete” című, 1933-ban megjelent tanulmánya.)

Amikor az új ember megjelenik a csoport körében, akkor ez a megjelenés egyben kihívás is, a kód életképességének próbája. A

baráti közösség továbbra is meg akar maradni, a megmaradáshoz az életterül szolgáló kódnak is tovább kell élnie. Éppen ezért, ilyen krízishelyzetekben a választások száma csak kettő: az új egyént a rá irányuló értelmezési szabályok vagy a körön kívül tartják, vagy valamilyen manőverrel a körön belülré helyezik. A kód vagy elhatárolja teljesen magát az új ingertől, vagy módosul olyan mértékben, hogy az új inger is a saját világ részévé válva a közösség tagjai számára értelmezhető legyen. A befogadás hosszabb folyamat, és rendszerint a kód részleges átalakulásával, a közösség szerkezetének valamelyes módosulásával jár. Hogy melyik út járható, az csak menet közben dől el. A végeredménytől függetlenül a következő folyamat játszódik le.

Az új személy, mint a közösség számára jelentkező inger, több alkotóelemből épül fel. Vannak fizikai adottságai, szokásai, ismereitei, van beszédmodora, gondolkodásmódja, önmagáról kialakított képe stb. S természetesen ő is értelmezi saját magát egy kód alapján. Érdekes dolog az, hogy a közösség a találkozás pillanatában az új egyén saját értelmezésével nem törődik, úgyszólván nem is vesz róla tudomást. Az inger alkotóelemeit tudomásul veszi (ezekkel kénytelen számolni), de azokhoz mindig a saját kód előírásai szerint viszonyul. Magyarán szólva: az új egyént úgy látja, ahogy neki jobb, és nem úgy, ahogy az új egyén saját magát látja, vagy éppen láttatni szeretné. Így például az új tag büszke lehet a fizikában való jártasságára, a nyakendőkultúrájára, a testi erejére. A kérdéses közösség körében azonban irodalmi művekről folyik a szó, a tagok sportosan öltözködnek és előszeretettel hódolnak a szellemi párbajoknak. A találkozás pillanatában a közösség kódja automatikusan ebből a szemszögből veszi szemügyre az új tagjelöltet, csak azt veszi észre, ami a közösség kódjának programja szerint megvan vagy meg kellene legyen benne. A többi elemre – legyenek azok bármilyen fontosak az új tag számára – egyszerűen nem reagál. Joggal mondhatjuk erre az eljárásra azt, hogy önkényes értelmezés, hiszen a szaktudomány sokkal erősebb kifejezéssel él: a másik fél ilyen szelektív jellegű értelmezését a másiktól való táplálkozásnak nevezi.

Ez a „kommunikációs kannibalizmus” (értsd: a másik fél értelmezéseinek felfüggesztése, illetve az én értelmezéseim belevetítése, behelyezése a másik értelmezéseibe) mindennapi életvitelünk állandó kísérőjelensége. A gondok akkor jelentkeznek, ha az új inger folyamatosan és erőszakosan irányul a már jól működő közösségre. Ebben az esetben a megtámadott közösségnek minden energiáját az új inger értelmezésére, elhelyezésére – azt is mondhatnánk: meghódítására – kell fordítania. Különösen így van ez akkor, ha az inger támadásait nem lehet kiiktatni. A baráti kör elzárkózhat az új ember elől, de az orosz nemesség a cár reformjait nem tekinthette nemlétezőnek. Beépítésükre sem volt tanácsos vállalkozni, hiszen a reformok önkéntes elfogadása a nemesi életforma teljes feladását jelentette volna. Hogyan lehetett mégis „bensővé tenni” a közösség felbontására irányuló ingert?

„Ördög a falon”

Azt már láttuk, hogy a cár „működése” egy sor olyan új elmet hozott, amelyekkel – tetszik-nem tetszik – számolni kellett. Ezek közül itt csupán a sokat emlegetett szakállnyírással és a németes öltözék bevezetésével foglalkozunk. A reform szorgalmazói és végrehajtói részéről nyilván megvolt ezeknek az elemeknek az értelmezése, mint ahogy a cár egész tevékenységének értelmezése is. Felfogásuk szerint a reform új elemei egy új, modern kultúra hordozói voltak, s aki bevezette őket, azt minden elképzelhető – pozitív tartalmú – magas címmel felruházták.

Az érintett közösség – akárcsak a baráti kör – automatikusan nemlétezőnek tekintette ezeket az értelmezéseket, úgymond meg sem hallotta őket. Mindazt, amit a változásokból érzékelt, úgy kezelte, mint egy több alkotóelemből felépülő, az ő életmódjára, életére törő ellenfelet. Sosem hosszabb távon beigazolódó reformokat látott maga előtt, hanem külön-külön szakállnyírást, erőszakolt ruhacserét és más, ehhez hasonló dolgokat, amelyekben csupán annyi a közös,

hogy öt megkérdőjelezzik. Válaszként a saját értelmezési gyakorlatából előkereste azokat az eljárásokat, amelyekkel ezek az új elemek megragadhatóknak, értelmezhetőknak tűntek. Az eredmény meglepő volt. A Péter előtti korban ugyanis az orosz nemes környezetében egy ponton jelentkezett a németes (testre szabott) ruha és a csupasz arc: az ikonon így ábrázolták az ördögöt. Az ördög viszont ismert dolog, az már nem okoz értelmezési zavarokat, hiszen ő nem más, mint az adott világ ellentettjének, az anti-világnak a jellemző alakja. S mivel a két világ szervesen egybetartozik, az ördög nem jelent a közösségre nézve kivédhetetlen veszélyt. Következésképpen nem kellett egyebet tenni, mint a cár minden intézkedését, tervét beilleszteni ebbe a jól ismert ördög-képbe. Péter „ördögnek öltöztette az embereket” – mondták, de ebben a kijelentésben benne volt az is, hogy ez a gesztus számukra ismerős: ezzel az intézkedéssel a cár nem felszámolja az adott közösséget, hanem ellentétére fordítja át, nem ismeretlen dolgot tesz, hanem csupán tagadja azt, ami van, következésképpen minden intézkedése anti-viselkedés, ő maga pedig az anti-világ követe.

Ennek a kódnak a megszerveződésétől kezdve bármit tett is a cár, minden cselekedete ebbe az értelmezési hálóba fogva nyerte el jelentését. Sőt, megindult a szóbeszéd is, hogy még mit fog tenni, mit tervez stb. Ezek is mind, mind e képbe beilleszkedve értelmeződtek. A reformokhoz való viszonyulásban így annak rejtett bekebelezése – és végső soron hatályon kívül helyezése – történt meg: a közösség értelmezési eljárásai nem ismerték el a másságot, az intézkedések halmaza a saját kultúra negatív képének, a saját kultúra tartozékának tűnt fel. A bensővé tevésben az játszott nagy szerepet, hogy a támadó inger folyamatossága és erőszakossága folyamatosan ébrentartotta, megerősítette az anti-világ milyenségére vonatkozó értelmezési eljárásokat. Az inger minden eleme ebbe a hálóba fogva nyert jelentést, a cár apró tettei vagy szándékai is nagy arányokat és konkrét formát öltöttek. Megszerveződött az anti-világ és e világ prominens képviselőjének „társadalmi látványa”, amely a Péter halála utáni évtizedben is megakadályozta az általa és egyes utódai által kezdeményezett reformok meggyökerezését. Az erőszakos inger erőszakos védeke-

zést váltott ki az életvitel szimbolikus megszervezésének síkján: megszerveződött egy védekező/értelmező háló, amely önálló életre kelve az inger megszűnte után is fennmaradt mindaddig, amíg az alulról jövő változások nyomán lassan szét nem hullott, talajtalanná nem vált

(Biró A. Zoltán: Szimbolikus védekezés. Megjelent a TETT 1985/4. számában.)

Egy másik vonatkozási pont: egy látnok vagy másképpen egy „helyi ideológus”, akinek szavait a vonatkozási csoport a jövőre vonatkozóan érvényesnek, azaz: jóslatnak nyilvánítja. Ezután pedig már csak az marad hátra, hogy jönnie kell egy „adandó alkalomnak”. Ez lehet: árvíz, tűzvész, háború vagy az írásokban is megjövendölt Millennium. Egyéneknek, csoportoknak rá kell ismerni mindarra, ami jóslat, tehát sorsszerű, ha adott időben „beteljesedik”.

Az embernek két alapvető, minden korban, minden közösségben fellelhető óhaja van: megtudni, megismerni az egyéni jövődőt, a közösség, a világ jövődjét, és magunk számára kedvezően befolyásolni azt. „Nem így képzeltem...”; „Ha tudtam volna...” szoktuk mondani a jelenné vált jövőre, ezzel is jelezve, hogy mennyire alapvető fontosságú, mennyire létszükséglet az, hogy tudjuk a jövőt – hogy folytonosságban, és ne újrakezdésben, megszakítottságban éljünk.

A változások elkerülhetetlenek. A megismerhetőség kérdéssel együtt felmerülhet egy másik kérdés is: a változásokat lehet-e, és mennyire lehet befolyásolni, szabályozni: mennyire, milyen formában lehet a jövőt a jelenhez közelíteni, megismerni, s így a kozmikusból, idegenből antropomorfizálni, értünkvalóvá tenni a világ folyamatait.

A hagyományos közösségben élő ember már nagyon régóta kidolgozta a fenti kérdésre a gyakorlatban működő válaszokat. Akkor életrevaló – tehát a jövőben-létezés esélyeit maximálisan őrző – egy közösség, ha a tagok között bizonyos, a szükségletek kielégítése érdekében jól működő munkamegosztás és kooperáció jön létre; nem

csak ügyes vadászai, munkabíró asszonyai, jó mesteremberei, rátermett vezetői voltak például egy életrevaló közösségnek, hanem olyan „specialistája” is, akinek feladata a „jövősabályozás”. Több, általánosan ismert nevét sorolhatnám az ilyen specialistáknak; ez a név ugyanis attól függően változhat, hogy milyen történelmi körülmények között, milyen közösségben élt ez a specialista. Hívhatták sámánnak, varázslónak, jósnak, jövendőmondónak, papnak. Egy közösségben egyszerre több is létezhetett belőlük; a nagy világvallások térhódításával egyszerre működhetettek a hivatalos, és az üldözött specialisták is. Egyáltalán, térben és időben számtalan változata született meg a jövősabályozónak, és még inkább annak a jelenségnek, amiről beszélni szeretnék: a közösség jövősabályozó mechanizmusainak.

Egy konkrét esetet szeretnék bemutatni, mellyel terepmunkám során találkoztam: Horokály Józsi bá jóslásait. Azaz azt, hogy hogyan él(het)nek múlt században elhangzott jóslatok a XX. század nagy változásairól egy falu, Korond, és a hozzá tartozó tanyák (Fenyőkút, Pálpataka) idős (de nemcsak idős) parasztembereinek tudatában. Hogyan élnek és hatnak az időben ezek a jóslatok; mi és hogyan segíti a meglétüket?

A XVIII. század végén, a XIX. század elején, „a napóleoni időkben” élhetett Korondon Horokály Józsi bá; „nem volt családja, vénlegény volt és úgy is halt meg”. Tanult embernek tartották: „Olaszországban volt, apám azt mondta, Olaszországba, hát előbb itt tanult valahol, de végül Olaszországba járta meg magát”. Amíg „ez a napóleoni munka folyt”, hogy nehogy elvigyék, kiköltözött a korondi hegybe, házat épített „két bejárattal, hogy ha ellenség bejönne az egyikén, a másikon kimenekülhessen”. Kecskéket tartott, vadászott. A helyet ma Horokálysorkának nevezik. Öregkorára megvakult, kis gyerekek (a mostani nyolcvanéveseknek a nagyapjai) vezetgették. De hát melyek is voltak a jóslásai, amelyeket a parasztközösség, amelyben élt, máig is megőrzött?

„Horokály Józsi bá vót, úgy hitták, Józsi bá. Arról csak azt tudom, aszmonta, hogy olyan világ jó be, hogy olyan kocsik lesznek, ami

elejibe lovat nem ké fogni, anélkül mejen. Magától. Akkor aszmondta, hogy olyan madarak lesznek, amelyek repülnek, gépek. Ezeket mondta. Akkor azt is, hogy a világot behúzzák cérnával, s az egész világon tudnak beszélni egymással, szóval a telefon, ő magyarázta.”

„Aszmonta, olyan utak, vasutak lesznek. Olyan szekerek lesznek, hogy ha képes egy falu felülni, azt is viszi. S azt mi húzza Józsi bá, mondták a népek. A maga magát elhúzza! Ha, mondták, Józsi bá miket mesél! Maga magát elhúzza! S miből lesz a vas, honnat szerzik elé, honnét kapják? Mikor annyi nem volt, hogy a marhának a talpára tudjanak ütni, vagy a kerekere, fakókerekere voltak, tudjanak tenni. Aszmondta, hogy akkor lesz vas, lesz is, aki megcsinálja. Osztán kérdezősködtek tőle: Milyen lesz a vasút, hogy melyen rajta az a szekér? Aztán mondta: olyan vasmadarak lesznek, s avval, apámtól hallottam, az utolsó időben olyan lesz, hogy amikor felszállnak, a napot nem lehet meglátni tőlük, annyi lesz.”

Aztán „olyan veszedelem lesz, hogy a végivel az utak mind bepázsintozódnak. S aszmondta, aki megmarad, az egy bottal a kezében a világból kimehet, nem mondja senki sem, hova megy. S aszmonta, hogy a világ fejesei addig mennek városról városra, a megegyezésre, nem tudnak suhutt megegyezni. Mégis végül megegyeznek, akkor kikiáltják, hogy béke és biztonság, akkor hirtelen megfordul, az egész világ forradalommal válik, ami menthetetlen lesz. Az egész világ.” (M.P.P.)

„Aszmonta vót: ezer telik s ezer nem. Napkeletről egy kicsikirály elindul, az egész világon végigmegy. Akkor egy olyan háború lesz, hogy mittudomén, milyen hidat mondott, rézhidat, azt felhányják a lópatkóval a lovak, mikor ott keresztül mennek. Mikor annak vége lesz, annak a háborúnak, aszmondta: aki megmarad még, valaki, mehet hét falun keresztül, hogy valakivel találkozzék. Ha valakivel fog találkozni, még a forgácsot is meg fogja csókolni, hogy ez az őseiké volt. Azután még fog valaki egy kicsi jó világot érni, de nem sokat. Ezt magyarázta.” (I.A.)

A jóslatok szöveg szerinti megformálása változhat, de a tartalmuk ugyanaz. Van néhány, amelyet mindenki ismer; s vannak kevésbé

általánosan elterjedtek. Két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt a XIX. század végi technikai változásokra, másrészt a XX. századi nagy történelmi-társadalmi katasztrófákra, háborúkra utalók. Legalábbis így lehet ezt kikövetkeztetni az adatközlők kommentárjaiból, mert maga a jóslat szövege nagyon általános értelmű. De hát a kettő – a szövegek és az adatközlők viszonyulásai – együtt értelmezendők. Együttesükből kiindulva fejthetjük fel ennek a közösségnek a jövőszabályozási mechanizmusát, vonhatunk le néhány általános érvényűnek vélt következtetést. A jós mindig egy választ fogalmaz meg a közösség kérdéseire. Ezek a válaszok az egyén számára akkor válnak jelentéssé, akkor elhíhetővé, elfogadhatóvá és átélhetővé, amikor ténylegesen benne is megfogalmazódó kérdéshez, számára is éppen akkor fontos problémához kapcsolódnak. Azt is lehetne mondani, hogy minden válasz csak az időbe beledobott javaslat, amely a ráismerés pillanataiban teljesedik tényleg válasszá. Ha a jövővel kapcsolatos kérdések merülnek fel, például az, hogy milyen lesz a technikai fejlődés a jövőben, a specialista elmondja jóslatait a közösségnek. Megfontolják vagy kinevetik – foglalkoznak vele, elvetik vagy töprengenek rajta. A szavak – mint általában a jóslások szavai – nagyon általánosak, éppen ezért sok konkrétumhoz köthetők, széles a ráismerési skála. De mikor, hogyan, és a közösség tagjai számára egységesen jön-e létre ez a kötődés? A jós ismerteti a jövőt, ezzel csak azt éri el, hogy figyelmeztet, felkészít, rákészít valamire; senki sem tudná pontosan kifejtetni azt, hogy mire. Csak az bizonyos, hogy ez a rákészülés nagyon fontos – mondhatni, hogy ténylegesen ezzel a jövőre-készüléssel kezdődik a jövő. Lényeges vonás, hogy ez a jövő nem egyéni így, ebben a formában; a javaslatok állandóan szóbeszéd tárgyai, egységesülnek a vélemények, a hozzá való viszonyulások – különösképpen a klasszikus parasztközösségekre érvényes ez. Az egységes véleményrendszer növeli a közösségnek mint egésznek a hatékonyságát, és a csoporttagoknak, mint egyéneknek, megkönnyíti a világ észlelésének, értelmezésének feladatát.

Bekövetkezik az a helyzet, amikor olyan jelenségek, eddig soha sem látott gépszörnyek jelennek meg például, amelyeket azonnal

„magyarázni kell”, a „helyükre” kell tenni őket és a velük kapcsolatos jelenségeket. Ez a hely pedig már a jóslattal körvonalazódni kezdett.

A korondi nyolcvanévesek tizenéves korukban láttak először vonatot, gépkocsit, repülőgépet.

(Nem ijedt meg a vonattól?) „Én nem. Hát aztán kerültem, csodálkoztam rajta, hogy rihtolták, fordították meg a kazánokat, hogy újra eleibe állítsák s menjenek. Parajdon a végállomáson volt, s ott meg kellett forduljanak. Hatalmas nagy vastábla volt, s a közepibe egy olyan nagy csőforma, s az fogta fel a gépet, s azon fordult meg.” (M.P.P.)

A nagyapák nemzedéke, amely feltételezhetően közvetlenül Horokálytól hallhatta a jóslatot, ekkor már idős lehetett. Elég nehéz reprodukálni, hogy mi zajlott le bennük, mikor tudomást szereztek ezekről a masinákról, s még inkább: mikor megpillantották, vagy éppen használták őket. Horokály jóslatai, ha a jóslás kimondása után közvetlenül félig-meddig feledésbe is merültek, de hírek jöttével – hogy létezik vasút, gépkocsi, telefon, repülőgép – azzal a kíváncsisággal együtt, hogy „micsoda fura masina lehet is az”, aktualizálódtak. A jóslás mint a szabályozó tett, mint a jövő magyarázatára tett javaslat, kezdett értelmet és jelentést nyerni. Töprengettek ugyan azon a kérdésen, amelyik a mai öregeket is foglalkoztatja (az ugyanis, hogy „hát Józsi bá azt honnan tudhatta, honnan hallhatta, honnan olvasta”), de el kellett ismerniük, hogy íme ez az a csoda – ez az a jövő –, amelyről Horokály beszélt. Ezután már csak a tényleges szembesülés, a gépek meglátása, megcsodálása következhetett. Egy ismeretlen, hangos, félelmetes, erős szerkezet, ami váratlanul jelenik meg, amiről nem tudja az ember, mire is szolgál, „kell-e félni tőle”, az ijedséget, pánikot okozhat. Embertársai előtt kinevettetheti, „kiviselheti” magát az, aki nem tudja felismerni, elhelyezni a jelenséget, nem tud megfelelően viselkedni (mondhatni: nem ismeri a megfelelő viselkedési, kulturális mintákat), nem is beszélve az életre szóló pszichés károsodásokról. (Egy idős asszony mesélte el, hogy amikor rosszul alszik, visszatérő álma, hogy a fiáéknál van, egyedül a lakásban, cseng a telefon, s ő nem tudja, vegye-e fel, és felveszi, s akkor nem tud beszélni, s a fiáék, mikor ezt

megtudják, megszidják, s akkor a következő alkalommal megint cseng a telefon, s megint egyedül van a lakásban... stb.)

Nagy előny, győztes tett az, ha az ember ráismer egyből a gépre. Megnyugvást, biztonságot jelent ez; sikerélményt, mondhatni. Íme, egy olyan valami, a saját jövőjének egy olyan jelenné vált darbaja, amelyet a jóslat jóvoltából már ismert; amely nem volt számára ismeretlen és veszélyes, mert a közössége számára sem az, amelynek tagjai közül lehet, hogy sokan nem találkoztak még azzal a bizonyos géppel, de találkoztak a jóslattal, amely megteremtette a lehetőségét annak, hogy magáról a jelenségről – hogy valahol, más országban, a jövőben van ilyen gép – úgy lehessen beszélni, mint a közösség közös tudásáról. A jóslat tulajdonképpen nem az egyéneké, hanem a közösségé.

Úgy is mondhatnánk: a közösség megrendeli a jóslatot – ami azt jelenti, hogy bizonyos „kérdéseket” tesz fel a jósnak; de még inkább azt, hogy csak a megrendelt jóslatokat veszi figyelembe, csak az őt érintő jövő-magyarázatokot tárgyalja, adja tovább; a többit elfelejti. Ami nem azt jelenti, hogy ez a felejtés végleges, hogy nem jöhet el az idő, amikor a felejtésből előbukkanhatnak és aktualizálódhatnak bizonyos jóslatok.

Az egyéni életforduló magyarázatot, távlatot nyer a jóslat felidézésével. És bizonyosságot: ha az egyik (ha több) jóslat beteljesedett, akkor mindaz, amit a jós mondott, igaz, s be fog teljesedni ezután.

Az már csak természetes, hogy az 1970-es árvíz idején is emlegették Horokályt, hogy ezt is megjósolta. És egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy bizonyos krízishelyzetekben lesznek a közösségben olyanok, akik elmondják ezután is: „Józsi bá ezt is tudta, ezt is elmondta...”. Ugyanis még a legaprólékosabb kutatómunkával sem tudná senki kideríteni, hogy melyek azok az aktualizált jóslatok, amelyeket, bár nem Horokály mondott, mégis neki tulajdonítanak. Maga a jós is csak közösségben, a közösség számára létezhet; a jóslat pedig, a kijelentései, melyek a jövőt hivatottak előrejelezni, miután kimondta, már nem az övéi. Az utódok már csak hallomásból tudják a jóslatokat; és csak azokat a jóslatokat, amelyeket a közösségi

emlékezet eljuttat hozzájuk. Az évtizedek során a jósnak tulajdoníthatnak olyan kijelentéseket, melyek máshonnan (pl. könyvekből) kerültek be a közösségi tudatba. Egyáltalán: lehetséges, hogy minden jövőtudás letéteményesévé válik a közösség számára a jós; a jövőről, a jövőben való gondolkozás is a jóslások szellemében történik/történhet. Azaz abban a szellemben, ahogy a megélt élettapasztalatával szemléli a jövőt egy parasztközösség. És mert a közösség létezése során az egyik fő önfenntartó tevékenysége az, hogy az ismeretlen, bizonytalan tényezőket kizárja, a közösséget körülvevő valóságot teljes mértékben a közösségértvalóvá változtassa, s mert ehhez a valósághoz a jövőt is igyekszik hozzáilleszteni, jóslatok voltak, vannak és lesznek. És a közösség mindig kitermeli a maga jóslatait. Egyszer egy ténylegesen létező személy az, akire hivatkoznak, akit idéznek; máskor már személytelen „valaki” („a rádió mondta...”; „az újság írta...”); vagy egyszerűen csak a beszélő interakciókat fenntartó közösség („azt mondják...”; „úgy hírlik...”; „valószínű, hogy...”).

A jóslás avagy a jövő szabályozása (a kifejtettek értelmében) mindennapos közösségi tevékenység tehát. Úgy is fogalmazhatnánk: az aktivizált jóslatok betöltik a mindennapokat. Mit jelent ez? Az elmondottakat összefoglalva: a jövőszabályozás három mozzanattal tevődik össze – és csakis egy adott közösség jövőszabályozásaként képzelhető el (legalábbis egy paraszti közösség esetében).

Az első mozzanat maga a jóslat, amit úgy értelmeznek, mint a jövőre vonatkozó kijelentések, szövegek, formulák sokaságát, amelyek javaslatok, lehetőségek. Rögzíthetik is ezeket: Horokály jóslatainak írott formájáról is említés történik („könyvbe voltak beírva”) – de általában a szóbeliség jellemzi őket.

A második mozzanatra két elnevezéssel is utaltam: konkrét helyzetben megtörténik az aktualizálás, vagyis a ráismerés. A jóslat „beteljesedik”, s ennek van egy érdekes, eddig nem említett vonása: a bekövetkező valóság értelmezését, artikulálását végzi el a jóslat, mintegy megadva a jelentéseket, amelyeket természetesen a jelentéstulajdonítási folyamat erősít meg. A javaslatok, lehetőségek valósággá, tárgyakká, cselekvésekké válnak, merevednek. Horokály jóslatai

esetén: „azt beszélte, a repülőgépről. Úgy állapították meg azok az emberek, akik akkor emberek voltak, s aztán közbe a repülő, hogy né, Horokály mit jövendőt, hol van! Repülőgép!” (T.Ny.K.)

A harmadik mozzanat elég szorosan kapcsolódik a másodikhoz: a jóslat nemcsak a jelent igazolta, önmagát beteljesítve, hanem magának a jóslatoknak és a jóslásnak a fontosságát, érvényességét is. Legitimizációnak nevezhetnénk ezt a mozzanatot: ha egy jóslat beteljesedett, akkor a többiek hitele is megnövekedett, a többiek beteljesedése is várható. A Horokály-jóslatokkal kapcsolatban több ilyen megfogalmazás is elhangzott: „Ez mind bévalósult, mindig, azt monták az öregek, s akik előttünk, már a mi nagyapáink, hogy Józsi bá amit mondott, idáig minden beteljesedett, ezután is beteljesedik.”

Többször is utaltam arra az elmondottakban, hogy a jóslat – s maga a jós, életében, életformájában, halálában – a közösségé. A közösségnek szüksége van jósokra, a jósoknak a közösségre. De mindezek csak elemei annak a sokösszetevős, sok elemből és kölcsönösségekből felépülő szerkezetnek, amelyet három pontban igyekeztem vázolni; és amelyet már a bevezetőben úgy neveztem, hogy a közösség jövőszabályozó mechanizmusa.

(Gagyí József: „Megmondta mi volt, mi van, mi lesz...” Megjelent a TETT 1985/1. számában.)

Vannak a mai értelmiségi közgondolkodásban, közbeszédben divatosfogalmak, divatos témák. A multikulturalitás, a másság tiszteletben tartása, a tolerancia jut eszembe például. Így, a társadalmi kontextusokból kiragadott fogalmak használatával kapcsolatban nem gondolhatok másra: az ezekkel a fogalmakkal való ilyen operálás is szimbolikus távolságokat tesz láthatóvá, és végső fokon a szociális különbségeket erősíti. Az értelmiségiek sem egyformák: egyesek multikulturáltabbak.

A divat felületességével szemben igen jó gyógyszer: az alapos elemzés. A következő elemzés egy kívülről igen egységesnek látszó és

akként kezelt etnikai közösség belső tagoltságát, határmegvonó erőfeszítéseit tárja fel.

Írásunkban a szociális távolság létrehozásának és fenntartásának szimbolikus formáit vizsgáljuk, mikrotársadalmi környezetben. Az a szándékunk, hogy állításokat tegyünk a szimbolikus viselkedésmódokban, gesztusokban kifejeződő gondolkodásmódról, arról a folyamatról, ahogyan az emberek „állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket” (Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In: Az értelmezés hatalma. Századvég. Budapest. 1994:65). A szociális távolságot kifejező szimbolikus viselkedéselemeket – a morális leértékelést jelentő gesztusoktól a társadalmi, fizikai érintkezés határait megszabó magatartásmódokig – mikrotársadalmi eseményeknek tekintjük, elfogadva Clifford Geertz értelmezését, aki szerint „a kulturális cselekedetek, a szimbolikus formák megalkotása, megértése és használata ugyanúgy társadalmi esemény, mint bármi más; ugyanolyan nyilvánvalóak, mint a házasság, és ugyanúgy megfigyelhetők, mint a földművelés” (i.m. 67).

A történetileg kialakult és a jelenben létező életvilág, ahol a fent említett jelenségegyüttesből próbáltuk megérteni a domináns világértelmezést, egy székelyföldi faluban kisebbségben élő cigány lakosság életvilága. Az a tény, hogy egy többségében magyarul beszélő régióban a cigány etnikum mikrotársadalmának jelenségeit vizsgáljuk, nem valamiféle etnikus sajátosság vagy különleges specifikum piedesztálra állítását jelenti. Csupán arról van szó, hogy tereptapasztalataink szerint a gondolkodásmód és a világkép a székelyföldi cigányok egy csoportjánál részleteiben kidolgozottabb – következésképp jobban vizsgálható – kapcsolattartási formákban ölt testet, mint a helyi társadalmak más csoportjainál. Vizsgálatunk terepén a helyi cigány etnikum mikrotársadalma finomabb szerkezetű, a társadalmi válaszfalak sűrűbben és mélyebben szabdalják, mint a többségi magyar lakosság lokális társadalmát. E jelenség a székelyföldi cigány

lakosság élővilágának néhány társadalomtörténeti mozzanatában gyökerezik.

A cigányok székelyföldi betelepődése alig ismert társadalomtörténeti folyamat. Az általunk vizsgált konkrét esetben a helyi cigány lakosság több hullámban érkezett a településre. Az első írásos feljegyzések az itt élő cigányokról a múlt század elejéről maradtak fenn. A beköltözés és letelepülés, illetve a faluból való elvándorlás kedvezőbb adottságú vidékek felé (ma is tartó) állandó folyamat volt a helyi cigány etnikum történetében. A cigányok egyes csoportjai román és szász környezetből érkezhettek a faluba, erre utalnak egyes családnevek és a ma élő legidősebb emberek emlékezései a kevert (román-magyar) nyelvhasználatról. A cigány anyanyelv feltehetően nemzedékek óta kihullott a gyakorlatból, használatára a ma élők nem emlékeznek. (A legidősebb megkérdezettek a századelőn – 1906-ban, 1909-ben, 1914-ben – születtek.)

A különböző korszakokban, különböző településekről – és nagy valószínűség szerint különböző kulturális környezetből – a faluba beköltöző cigány lakosság életvitelében figyelemreméltó eltérések tapasztalhatók. Egyes családok már a századelőn a kézműves mesterségek jövedelme mellett földművelésből (saját birtokon vagy részesművelésből) éltek, mások a mai napig alkalmi munkákból, gyűjtögetésből, kéregetésből tartják fenn magukat. Emellett minden korszakban jelentős szerepe volt a cigány lakosság létfenntartásában a településen kívüli munkavállalásnak (a századelőn amerikai kivándorló is akadt közöttük). A helyi értékelés szerinti önálló létfenntartás kereteit fenntartó, rendezett anyagi körülmények között élő és e környezetben érvényes morális rend szabályait betartó cigány mikro-társadalmi csoportok, rokonságok – a továbbiakban a cigány **elit** – mellett létszámbeli fölényben vannak a helyi cigány társadalomban a máról holnapra tengődő, a legalacsonyabb társadalmi kategóriát képviselő családok. Az **elit** a köznapi praxis minden szférájában változatos szimbolikus eljárásokkal határolja el magát ettől a mikro-társadalmi csoporttól.

Elemzésünket a helyi cigány **elit** társadalmi gyakorlatában ta-

pasztalt szimbolikus viselkedéselemek megalkotásának és használatának leírása után e kulturális formák jelentéseinek megértésére korlátoztuk. A következőkben a szóbanforgó társadalmi kategóriáról szólunk részletesebben.

A helyi cigány elit

A helyi cigány **elit** önmaga definiálásában két mikrotársadalmi alkategóriát különít el: a **házi** cigányokat és a **kalányos** cigányokat. Az elkülönböződés a történeti elővilágban az eltérő foglalkozások gyakorlásában konkretizálódott, ugyanakkor ennek eredménye is volt. A lokális társadalmi hierarchiában az előkelőbbek a **házi** cigányok voltak. Közülük kerültek ki a környéken is híres „mozsikás” cigányok és a több nemzedéket átfogó kovácsdinasztiák. E két szolgáltató foglalkozás mellett a **házi** cigányok egy csoportja kereskedéssel (posztó- és szőnyegkereskedéssel, marhakupeckedéssel), mások kisebb mértékben földműveléssel is foglalkoztak.

A **kalányos** cigányok főként a famunkák szakértői voltak. A paraszti háztartások speciális szektoraiban szükséges faeszközöket, szerszámokat készítettek (kanál, orsó, teknő, vályú, seprű, a juhászai-ban a tejfeldolgozáshoz szükséges eszközök, stb.), ezeket árusították a 20-25 kilométeres körzetben levő falvakban. Emellett egyes családbok már a századelőtől rátértek a földművelő, állattenyésztő életformára is. A **kalányos** cigányok a pénzgazdálkodáshoz feltehetően átlagon felül értettek környezetükben: az emlékezők szerint ők voltak, akik pénzt adtak ki kamatra, gyakran a szegényebb rendű magyaroknak is. A kölcsönzött pénzért járó kamatot a kölcsönző magyarok, közös megállapodás szerint, gabonával fizették. A famunkák és saját kisbirtok művelése mellett a kalányosok részes földműveléssel (feles, harmadás földeken) használták ki a rendszerint népes családok munkaerejét. A saját birtokon és a részesműveléssel termelt, valamint a kamatért járó gabonával néhány **kalányos** család piaci értékesítésre disznót hizlalt, majd az így szerzett pénzt újra kölcsönadta. (E gaz-

dasági gyakorlatot néhány család folytatta, az idősebb emlékezők azonban kivétel nélkül fontosnak tartották részletesen elmondani: a több évtizeddel korábban történt eseményekről való beszélésben ma is szimbolikus jelentése van annak a ténynek, hogy a kölcsönzők között magyarok is voltak.)

A fenti foglalkozások a gyári háziipari cikkek elterjedésével és az archaikus paraszti termelőmód átalakulásával létalapjukat veszítették. Ma ritkán keresik a cigányzenészt, hogy a fából készült használati eszközöket ne is említsük. A cigány **elit** a létfenntartás más forrásait kellett hogy megkeresse. A népes családokból sokan elvándoroltak távoli iparvidékek felé, a helybenmaradók közül néhányan az elmúlt évtizedekben állami munkahelyeken helyezkedtek el, mások kiskereskedéssel foglalkoztak, vagy évente idénymunkára szegődtek a román tengerpart vendéglátóipari egységeihez.

Régebb a **házi** cigányok lenézték a **kalányosokat**, de a keveredés közöttük már a harmincas években elindult. A gazdálkodó **kalányos** cigánycsaládok anyagi tehetősége gyakran felülmúlta a társadalmi rangban fölöttük álló, de termelőmunkát kisebb mértékben folytató **házi** cigányokét, ez a változás azonban nem jelentette mentális síkon is a **kalányosok** társadalmi felemelkedését. Ma is előfordul, hogy „vegyes” házasságokban nézeteltérések esetén a házastárs szemére vetik, hogy „menj el te, mocskos **kalányos**” (70 éves asszony). Az alacsonyabb rangú származás felemlegetése a személyközi konfliktusokban súlyos sértésnek számít. A **házi** cigányok és a **kalányos** cigányok közötti elhatárolódások fenntartásában szerepe volt az emberi test érzékelhető illatának is. Az idősebb **házi** cigányok elmondották, hogy a **kalányos** cigányok a fanyar, erős illatú nyírfából, fűzfából dolgoztak, és ezt a nyersanyagot többnyire a lakóházukban tárolták. A különleges illat a bőrükbe ivódott, amit a **házi** cigányok „nem szerettek, azt mondták, hogy a **kalányosok** bűdösek” .

A cigány **elit** a falu fizikai terében a magyar lakosság között elszórtan települt, házaikat az idegen szemlélő nem különbözteti meg a magyarokétól.

Az önálló anyagi egzisztencia kereteit kialakítani képtelen,

autonóm családi gazdasággal nem rendelkező helyi cigány lakosság életformája gyökeresen különbözik az **elit** életgyakorlatától. A település szimbolikusan mélyen leértékelt terében, a „Patakban” laknak, helyi viszonylatban ócska viskóknak számító házaikban, néhány család innen költözött „ki a faluba”. Az **elit** a társadalmi érintkezések mindennapjaiban ezt a csoportot „**patakballi**” megnevezéssel jelöli meg (átvesszük ezt a megnevezést, természetesen annak pejoratív mellékjelentései nélkül). A helyi társadalmi világ mentális felosztásában a **kalányosokból** és a **házi** cigányokból formálódott **elit** a mindennapi praxisban egységesen viszonyul a **patakballiakhoz**: a társadalmi hierarchia legalsó szintjén helyezi el, és az interaktív helyzetekben szigorúan elkülönül ettől a társadalmi kategóriától. Változatos egyéni és kollektív stratégiák működnek, különböző perceptuális sémákat és szimbolikus viselkedésformákat használnak a negatív vonatkozási csoportként definiált **patakballiaktól** való elhatárolódásra. Az alábbiakban e szimbolikus konstrukciók néhány formájáról beszélünk.

Változatok az elhatárolódásra

A köznapi praxisban a két társadalmi csoport között az elkülönülést jelző határok létrehozása több dimenzióban történik. E határok működtetésében, fenntartásában az **elit** érdekelt (erre a kérdésre később kitérünk), szimbolikus gesztusait a **patakballiak** felé ez utóbbiak tudomásul veszik, elviselik, legfeljebb sikertelenül próbálják nemlétezőnek tekinteni az **elit** felállította határokat. A distanciateremtés legnyilvánvalóbban tapasztalható eljárása a kizárás a saját (vagy időszakosan annak tekintett) fizikai téréből. E technika leggyakoribb formája a mindennapokban az a gesztus, amikor az **elit** nem engedi be a család lakóterébe vagy az udvar terébe a **patakballiakat**, akik időnként úgy tesznek, mintha megfedkeznének ezekről a tiltásokról, és bekopognak az **elit** tagjainak házaikhoz, rendszerint siker-

telenül: „Próbálkoznak eleget, hogy valami kéne-e, valamit dolgoznának, de mi nem kérünk s nem adunk semmit, ne járjanak ide, ne szokjanak ide” (50 éves asszony). „Nem foglalkozunk egyáltalán véllök, nem es mernek errefelé jöni” (55 éves férfi).

Az elitnek a mindennapi fizikai térben gyakorolt elhatárolódási igyekezetéből értelemszerűen következik a társadalmi térben előfordulható érintkezéseket korlátozó beállítódása: ezt a személyközi kommunikáció alkalmainak akadályozásával és a kommunikációs helyzetek interaktív terének beszűkítésével éri el. E viselkedési technikákat gyakran megfigyelhettük a Patakbolda falu központja felé vezető egyik utcában, ahol az ottlakó öt-hat **házi** cigánycsalád tagjai vasárnap délutánonként, ha kellemes az idő, kiülnek az egyikük háza előtt ácsolt kispadra és az ott heverő kőrakásra. Amikor a központ felé igyekvő **patakboldaiak** elhaladnak a kiülők előtt, ezek alig méltatják figyelemre egy-egy rövid, hűvös köszönésnyi időre. Nem fordul elő, hogy valaki a kiülők közül az utcán elhaladókat megszólítsa és beszédbe elegyedjenek, ahogy várható lenne a helyi társadalmi gyakorlatban érvényes személyközi kapcsolattartás mintái alapján. De az elhaladó **patakboldaiak** is – védekező stratégiaként – kialakították a követendő cselekvésmintát: nem nyilvánítják ki az interakcióba bocsátkozás szándékát. Ebben a térben, ahol a **házi** cigányok kiülése jelzi az arra járóknak, hogy itt ők birtokolják a helyet, a **patakboldaiak** idegenek, átsietnek a kocsmák és más nyilvános helyek irányába.

Az **elit** régebb a társadalmi élet más szféráiból, így az ünnep eseményeinek kereteiből is igyekezett kiszorítani a stigmatizált csoport tagjait. A helyi cigány társadalmak legfontosabb eseménye ebben a mikrorégióban (kb. másfél tucat falu, két párhuzamos patakboldai völgyben, ezek mindenikében élnek cigányok a magyar lakosság mellett) az évente egy alkalommal, februárban megtartott cigánybál volt. Erre az ünnepre összegyűlt a környékbeli falvakból a „jobb cigányság”, régebb (a hatvanas évek közepéig) a távoli vidékekre elszármazottak is hazatértek a faluba az eseményre. A bált a művelődési otthon színes papírszalagokkal feldíszített nagytermében tartották. A szombat estétől vasárnap délelőttig tartó mulatságon két

zenekar felváltva, állandóan muzsikált. A cigány résztvevők mellett általában szép számmal jelentek meg helyi magyar fiatalok is. A szétszéledésre a falu vasárnap délelőtti nyilvánosságában, figyelemfelkeltő zeneszó kíséretében került sor. Ezekben az időkben az **elit** a szomszédos településekről meghívott hasonló státusú vendégekkel megszorodva távol tartotta a „hitvány” **patakballi** cigányokat az ünnep terétől. A magas belépődíjak mellett ennek leghatékonyabb eszköze a névreszóló meghívók nyomtatása volt, amelyekből természetesen nem juttattak a **patakballi** cigányoknak „mert ezők a hitvány cigányok megrészögdtek s vereködtek, rusnyálkodtak, azt mi nem állhattuk s ezért nem hívtuk meg a bálba. S akkor haragudtak, de úgyse engedték be” (80 éves férfi). Ma már nem használják a szimbolikus kizárás hasonló, agresszív formáit. Ebben a konkrét esetben a cigányok ma együtt ünnepelnek, az esemény terét többnyire a patakballiak uralják, az **elit** fokozatosan visszahúzódott, kivonult az ünnep szférájából, átadta kezdeményező, szervező szerepét a **patakballiak**nak. A mindennapokban előforduló interaktív helyzetekben azonban az **elit** következetesen elhatárolja magát a **patakballiaktól**, nem vállalva velük semmiféle morális közösséget. Ezen a beállítódáson nem változtat az sem, ha a **patakballiak** közül egyesek az anyagi gyarapodás útjára lépnek (pl. a vendégmunka jövedelméből), és ennek a változásnak tagadhatatlan bizonyítékait mutatják fel: a szokásos tékozló költsékezés mellett pl. házat vásárolnak a falu központjában. A **patakballiak** térbeli mozgásában a településen belül egyértelműen kimutatható tendencia a kirajzás a Patakból és megtelepedés a periférikus részeken, ritkábban a falu szimbolikusan felértékelt, központi magjában. Az **elit** ellenszenvvel figyeli ezt a mozgást, heves elutasítással reagálja le, ha térbeli közelségbe kerül valamelyik **patakballi** családdal: „...annyit mondtam, hogy a fene ezőknek a szomszédaimnak a dolgát ette volna meg, hogy azt a házat ne adták volna oda Jóskának, hogy ide ne került volna **patakballi** cigány!” (68 éves cigányasszony).

Azt már szinte fölösleges említeni, hogy a személyközi viszonyok társadalmi szabályozottsága kizárja, hogy az elithez tartozók és

a **patakbalia**k csoporttagjai pl. házasságra lépjenek. Amikor ezt az eshetőséget felemlítettük, az **elit** tagjai mindannyiszor élénk tiltakozással tagadták, hogy ilyesmi előfordulhatna. A párválasztás kritériumrendszerében az erkölcsi-morális értékek uralkodóak a verbális megfogalmazásokban, a **patakbalia**k az elit értelmezése szerint nem birtokolják ezeket az értékeket.

Az **elit** a **patakbalia**kön kívül más, a saját településén kívül élő, általa alábecsült cigánycsoportoktól is elhatárolja magát. A faluban időnként megjelenik egy-egy kisebb **restás** cigánycsoport. A távolabbi székely falvakban élő, cigány anyanyelvet használó népesség a bádogos munkákhoz ért, főként esővízlevezető csatornákat készítenek a faluban, a helyi magyarok megrendelésére. Mialatt a férfiak e munkával foglalatostkodnak, feleségeik a falu között házalnak, az állami lerakatokból felvásárolt zománcozott edényekkel, gyapotfonallal vagy más éppen kelendő háztartási cikkekkel. A faluban néhány napot eltöltő **restás** cigányoknak az egyik **házi** cigánycsalád szomszédságában élő magyar özvegyasszony rendszeresen szállást biztosít otthonában (feltehetően anyagi haszonért, amire rá is van utalva az idős, kisnyugdíjas özvegy). A szomszéd **házi** cigánycsalád elzárkózik mindenféle kapcsolatfelvételtől a „jövevény” cigányokkal, annak ellenére, hogy „elég tiszta asszonyok, én nem adnék szállást nekik. Arról van szó, hogy **mi valahogy más cigányok vagyunk s ők megint mások**” (70 éves asszony).

Az utóbbi időben a **restás** cigányok anyagi helyzete a **házi** cigányokéhoz viszonyítva megszilárdult, az utóbbiak szerint, különösen a valutakereskedést folytatják sikeresen: „Evvel a rendszerrel kinyílt a szemük, de akármilyen gazdagok, nem cserélnék velők, mert **igen cigányok**” – mondta egyik **házi** cigány beszélgetőtársunk. Úgy gondolom, a másság mibenlétének megértésétől kell elindulnunk az elhatárolódást kifejező szimbolikus gesztusok, viselkedésmódok jelentésének megértése felé.

A másság tapasztalása

„Nem úgy van, hogy az egyik is cigány s a másik is cigány, mert az nem mindegy” (55 éves elit férfi).

Az **elit** tagjaival készített hangfelvételek lejegyzése közben figyeltünk fel arra, hogy a **patakballiakról** való beszélésben néhány jelzős szerkezet, formulaszerű állítás gyakran ismétlődik. (Hasonló, közösségileg rögzített nyelvi sztereotípiákkal találkozhattunk a megfigyelt káromkodások és az átkozódások szövegeiben is.)

Az **elit** közösségi elhatárolódását a patakballiaktól legsűrűbben a verbális kommunikációban, ez utóbbiakról alkotott negatív kép forgalmazásával gyakorolja. Ez a kép általában a következő nyelvi sztereotípiákból konstruálódik: „hitványok, mocskosok, tetvesek, rongyosok, rendetlenek, lopnak, csalnak, hazudnak, nem tudnak viselkedni, nem tudják a rendet, a becsületet, nem emberek, rendetlen a lakásuk, nem dolgoznak, nem szerzik bé magukat” (anyagiakkal) stb. Látható, hogy ezek az állítások az életvilág különböző szféráira vonatkoznak: a fizikai környezetre, társadalmi érintkezésekre, a tékozló gazdasági magatartásmódra. Aki ilyen környezetben és ilyen viselkedés szerint él, az **elit** értelmezésében „**cigány módon él**”. Ezzel az életmóddal szemben az **elit** önmagáról mindennek az ellenkezőjét állítja: tagjai tudják a rendet, becsületet, elődeiktől földet örökölték, azt megdolgozzák, nem jövevények a faluban, egyeseknek nyugdíjuk van, másoknak iparendélyük, fizikai környezetük rendezett, tiszta stb. Mindezek az elemek az **elit** interpretációja szerint kollektív identitásuk olyan komponensei, amelyekkel a **patakballiak** nem rendelkeznek. Az identitásépítés folyamatában nyilvánvaló az oppozíciókban való gondolkodás. Az **elit** a **patakballiakról** konstruált negatív kép minden elemének pozitív ellenpárját birtokolja, és ez azt jelenti, hogy a saját csoport „rendes, magyaros életet él” (70 éves asszony). A „cigány módon élés” és a „magyaros élet” viszonyában az **elit** óriási társadalmi távolságot deklarál, a két életgyakorlatot és azok cselekvő résztvevőit összemérhetetleneknek tartja: „nem annyira különböznek tőlünk, mint mi tőletek magyaroktól, hanem ég s

föld!” – mondja a restásokhoz való viszonyáról az előbbi beszélő. A „magyaros élet” jelentésének megértéséhez a cigány **elit** viszonyulásainak szociokulturális hátterét jelentő sajátos helyzetet szükséges röviden megvizsgálunk.

Ha a „magyaros élet” fogalmát az **elit** szimbolikus konstrukciójaként értelmezzük, jelentésének megismerése nem választható el azoktól a kommunikációs helyzetektől, amelyekben ez a kulturális alakzat kiépült: egyfelől a cigány **elit** és a többségi magyar lakosság, másfelől az **elit** és a patakbaliai viszonyrendjétől. Azok a kulturális értékek, amelyeket az **elit** a „magyaros élet” fogalmához rendel, egyrészt megmutatkoznak a tradicionális orális kommunikációs eseményeken, másrészt megfigyelhetők a mindennapi praxisban, a gyakorlati átadás dimenzióiban. Tapasztalataim szerint az a természetes igény, hogy az **elit** öndefiníciós tevékenységének pozitív végeredménye legyen – valóság horizontján a „világ rendben legyen” –, az egyén szintjén a független, autonóm anyagi lét kereteinek biztosításával és a morális értékek birtoklásával valósul meg. Ebben az értelmezési keretben ezek az értékek határozzák meg az **elit** világméretűben az élethelyzetek minőségét, illetve szavatolják a társadalmi értelemben vett helyes viselkedést. A két értéktartomány viszonya az **elit** öndefiníciós eljárásaiból, identifikációs tevékenységéből derül ki. Úgy tapasztaltuk, hogy a cigány **elit** értékhierarchiájában első helyen a morális értékek állnak, beállítódásaiban az anyagi-vagyoni birtokláshoz kapcsolódó társadalmi elismertség másodrendű érték. Ezt az állításunkat tereptapasztalatainkra alapozzuk, érvényességéről megnyugtató biztonsággal csak a vizsgált környezetben beszélhetünk. Bizonyításként több szimbolikus súlyú gesztus, esemény leírását kellene és lehetne nyújtani, ehelyett itt csak utalunk arra a fennebb említett beállítódásra, hogy az **elit** a **restás** és a **patakbaliai** cigányok esetében az anyagi gyarapodást nem értelmezi a társadalmi hierarchiában történt felemelkedésként. A morális értékek uralkodó jellegéből következik az is, hogy az **elit** valóságészlelésében mélyen foglalkoztatja a becsület és a szégyen fogalma. E kulturális alapértékek az **elit** társadalmi önszemléletének sarokkövei. Megfigyeléseink szerint

a verbális megnyilatkozásokban leggyakrabban kihangsúlyozott identitástartalmak a becsületességhez kapcsolódnak. A becsület, illetve a „becsületlenség” fogalma, mint a személyes identitás attributív mozzanata, kivétel nélkül felmerült az **elit** tagjaival kialakított interaktív helyzetekben. Nemegyszer megtörtént, hogy a személyközi kapcsolatainkban partnerünknek a személyes becsület fogalmára épülő helyzeti identitáskonstrukcióját, annak előéletéből ismert, e konstrukciót cáfoló tényekkel kérdőjelezhattük volna meg, de ezt természetesen nem tehattük. A helyzeti illemszabályok e mikroeseményekben partnereinknek lehetővé tették a pozitív énkép zavaratlan kidolgozását és forgalmazását.

A becsületesség az **elit** értelmezésében mint a saját szociális kategóriát minősítő érték tételeződik, a társadalmi rangban alatta lévőknél tekintett **restások**at, **patakbalikat**at megfosztja ettől, azok viselkedésükben, a magyarokhoz való viszonyulásaikban „becsületlenek”. A becsület fogalomköre ebben az interpretációban rendkívül széleskörű, beletartozik minden, társadalmi értelemben helyesnek ítélt cselekvés- és magatartásmód.

A cigány-magyar viszony antropológiai szempontú kutatása feltárta a magyarok diszkriminatív viszonyulásmódját a cigánysággal szemben (Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai értesítő 2. MTA Szociológiai Intézet. 1994:54–58*). Ritka kivételektől eltekintve e viszonyulásmód uralkodó vizsgálatunk terepén is. A helyi magyarság, a mindennapi társadalmi érintkezésekben rögzült sztereotípiák használatával, leggyakrabban megkülönböztetés nélkül, rutinszerűen stigmatizálja a helyi cigányokat. Esetünkben is érvényes a magyarok körében, hogy „az alacsony társadalmi rang vagy rangtalanság végsőkéig menő tudatosítása, ha egy falusit azzal vádolnak, hogy cigány származású...”. (Stewart idézi Bellt: 1994:57). A magyarok társadalmi határokat egybemosó, diszkriminatív beállítódása súlyosan megkérdőjelezi a cigány **elit** önmagáról konstruált identitását, más szóval a magyarok viszonyulásmódjait tapasztalva az **elit** számára a világ morális rendje borul fel. A rend újraalkotására

a mindennapi érintkezésekben a valóság olyan konstrukcióját szükséges elvégezni, ahol semlegesíthető, kioltható ezt a rendet támadó, megsemmisítő inger. A konstrukciós munkában az **elit** a közvetlen társadalmi környezet diszkriminatív viszonyulása ellen többféle védekező stratégiát alkalmaz. Az alábbi történetekben ugyanaz a személy kétféle eljárással védi ki az identitását ért támadásokat.

a. „Ott voltunk hat esztendeig az istállónál, a szarvasmarhákat gondoztuk, ezért adtak egy darab kaszálót is.

A kaszáló el volt osztva háromfelé, egyik szomszéd a mérnöknek a testvére volt, a bátyja, erősen rendes ember volt, ha cigányok vagyunk is, hát nem utálta velünk egy csészeből a vizet meginni.

A másik szomszéd, ide a faluba való ember, minden évbe egy lépést a mi kaszálónkból elkaszált. Akkor még ugye úgy adták a kollektívtól s amennyit adtak, annyi volt. Az ember ebédelt, le voltak ülve többen, ott volt a mérnök testvére is, még mások is, mondom, miért kaszál el minden esztendőben egy-egy darabot. Azt mondja, ő nem kaszál el a miénkből! De biztosan el, mondom, s ő nem s nem, s így kötekedtünk ketten. S egyszer azt mondja nekem, menj az anyádba mocskos cigánné! Ma felruglak! Mondom, hallgass ide: én mocskos cigánné vagyok, de te azért sokszor eljöttél volna hozzám, amiért mocskos cigánné voltam, kellettem volna neked! De te nekem nem kellettél egyszersem! Olyan kacagás lett – ott négyen-ötön le voltak ülve – akkora kacagás lett, hogy csuda! Hát én miért volnék mocskos cigánné?”

b. „Egyszer jöttem a városból a busszal, s jött a sógorom leánya – ismered, senki se mondja meg, hogy cigány, tiszta mint a kristály a háza tája – na, jött a gyermek az övék a busszal, senki se ült az autóba, még csak egy férfi a sofőr mellett s én hátrább, s a gyermeknél volt egy fagyfalt. Mindenesetre nyár volt s meleg, a fagyfalt olvadt, csepegett, a gyermek csepegtette le a földre. Azt mondja az utas férfi, né, mit csináltál, nyald fel onnat, takarítsd fel onnat! Hogy maradtatok volna a fajtátokba!

Azt mondja a sofőr erre, hogy: én nem tudom, azt mondja, Hitler

jól indította volt be a menetet, de nem hajtotta végre, nem tudom ez az öreg – Ceauşescu – mit akar velük, bassza meg a seggüket, hogy ennyi cigányt tart!

Nem szóltam semmit, gondoltam a Jóisten hátha elhozza reátok is azt, ami volt akkor a zsidókkal s a cigányokkal. Az ember sose tudja! Én hiába vagyok olyan irigy, egy olyan valakire aki ártatlan, elhozza a Jóisten arra is, aki olyan nagylekű !

Gondoltam, beleszólak, hogy az öreg se pusztíthat el mindenkit, akibe lélok van, hát pusztítsa el azt, aki megérdemli. De elhozta aztán a Jóisten arra a sofőrre is, nem telt bele egy év, odaütte a nagy vas, úgy hozták haza, halva.” (Munkabaleset áldozata lett a nyolcvanas évek végén, egy szocialista munkatáborban.)

Az **a.** történetben a beszélő szerint egykor lehetséges, csak a beszélő viszonyulásán múló szexuális kapcsolat intimitásának nyilvánossá tételével győzi le a sértett cigányasszony a verbális agressziót gyakorló magyar férfit, a **b.** történetben az igazságosnak, megérdemeltnek értelmezett isteni beavatkozás állítja helyre a megsértett rendet. Az egyéni akció, illetve a külső beavatkozás nyomán helyreáll a világ morális rendje. (Egészen talán mégsem? Ezért maradnak fenn e történetek az emlékezetben?)

A védekező stratégiák egy másik formája a cigány-magyar vegyes házasságokat kísérő ideologikus beszédmód társadalmi jelentése. A helyi társadalomban efféle kapcsolatokra alig akad egy-két példa, azonban az elköltözött **elit** családokba több magyar férfi beházasodott. A faluban maradtak szerint az elszármazott rokonok már hallani sem akarnak arról, hogy ők cigányok, az otthonmaradottakkal alig tartják a kapcsolatot. De ez a rokoni viszonyulás nem akadályozza meg az utóbbiakat, hogy vegyes házasságok átbeszélésekor elismerő büszkeséggel említsék a magyarokkal egybekelt rokonaikat. Nem eléggé meggyőző adataink alapján úgy tűnik, hogy a cigány-magyar keveredést a cigányok az emlékezet átfogta időszakban eltérő módon ítélték meg.

A többségi diszkriminatív viszonyulásmód elleni védekezés stratégiájaként értelmezzük a cigány identitás megtagadását is. A

magukat cigányoknak valló szülők utódai, akiket környezetük is cigányként ismer, érvelnek ugyanabban a környezetben a nekik tulajdonított cigány identitás ellen. Pl. egy évtizedek óta iparengedéllyel rendelkező kiskereskedő családban a férfi – a feleség egyetértő gesztusai kíséretében – a következőképpen fejtette ki, hogy ő hova tartozónak gondolja magát: „Én nem érzem magam cigánynak, s megmondom azt is, hogy miért! Azért, hogy a cigány az cigány szavakat s cigány beszédöt használ, anyanyelve a cigány nyelv! Én pedig csak magyarul tudok, s az ilyen ember cigány nem tud lenni. Az a cigány, aki a cigány anyanyelvet használja, például vannak ezek a hosszúszkonyás restás cigányok, azok szekérrel kóborolnak, üvegeket, rongyokat szednek, kéregetnek, na azok cigányul beszélgetnek, azok eredeti, valódi cigányok. Mi nem vagyunk azok, csak nevezett cigányok.”

Ha szociológiai szempontú vizsgálódást végeznénk, megállapíthatnánk, hogy a beszélő képviselte társadalmi kategória életformájában, társadalmi magatartásában integrálódott a többségi társadalomba. A valóság mélyszerkezete azonban más képet mutat, ha a benne élők tapasztalatait, értelmezési sémáit is figyelembe vesszük. Az új identitásukat kimunkáló egyének értelmezésében a cigány identitás-tartalmak egybeesnek a magyarok által általában a cigányoknak tulajdonított, sztereotípiákból konstruált identitás-tartalmakkal. Az **elit** mentális azonosulásától a „magyaros étellel” már rövid a távolság a cigány identitás megtagadásáig. A folyamat gyakran egy családon belül is nyomkövethető. Egy háromgenerációs családban megfigyelhettük, hogy a nagyszülők cigánynak definiálják magukat, (de azzal már ők sem értenek egyet, hogy a helyi tanácsban cigány képviselőjük legyen), a középiskolát kisvárosi magyar környezetben elvégző unokáik már „szóba se állanak a cigányokkal, nem is akarnak hallani arról, hogy ők is azok” (70 éves asszony). Az etnikai identitásváltás a nemzedékek között nem vezet konfliktusokhoz, az idősebbek inkább szorongva próbálják megóvni unokáikat a várható csalódásoktól. Előttük nyilvánvaló, hogy mikrotársadalmi környezetükben nem ismerik el az unokák identitásváltását. A cigány identitást

megtagadó egyének további kapcsolattartásában, magatartásmódjában a közeli hozzátartozókkal az identitásváltás nem jelent változásokat. Amikor a viszonyulások nyelvén értelmezik a valóságot a cigány identitást verbálisan tagadók, egyértelműen a cigányokkal azonosulnak. Ezt a beállítódást tapasztalhattuk, amikor egy éjszaka három fiatal férfi – egy magyar és két cigány – ellopott néhány tyúkot a falu lelkészétől, majd egy tehetős magyar gazdánál elfogyasztották. A példátlan esetből részleteiben tisztázott hatósági ügy lett, de hetek múlva a cigány **elit** körében olyan változatait lehetett hallani, amelyekben az elkövető éppen a tyúktolvajoknak helyet adó gazda volt, cigány tettesekről természetesen szó sem esett.

A cigány–magyar viszony előtörténetének van a cigányok szempontjából egy negatív identifikációs élményekkel telített korszaka: a második világháború időszaka. Az ekkor tapasztalt hatósági agresszió és a mindennapi érintkezésekben elviselt diszkriminatív magatartásmód mély nyomokat hagyott a kollektív emlékezetben. Ezek az élmények a köznapi beszédben ma is gyakran felbukkannak anélkül, hogy hatásai tudatosulnának, nyomaik ott vannak a magyarokhoz való viszonyulások hátterében: „Ha a falun végigmegyek, velem mindenki rendesen viselkedik, de örökké abbajárok, hogy baj ne legyen” – mondja egy idős asszony. Ezek az önreflexiós mozzanatok (a fennebb idézett a. és b. történetekben is előfordulnak) jelzik azt az állandó pszichoszociális állapotot, amely az **elit** magyarokkal szembeni viszonyulásaiban tapasztalható. Hogy „baj ne legyen”, vagyis az interaktív helyzetek feszültség- és surlódásmentesek legyenek, ezt csak a cselekvések, magatartásmódok „magyaros” formáinak gyakorlásával és ezek deklarálásával érheti el az **elit**. Az azonosulás a „magyaros” életgyakorlattal azzal is bizonyítható, hogy az **elit** az „igen cigány”-nak értelmezett magatartásmódoktól kihívó nyilvánossággal elhatárolja magát, ezek ellenében fejt ki identifikációs munkáját. Ebben a tevékenységben az **elit** vonatkoztatási környezete a többségi magyarság. Interpretációs gyakorlatában a személyes pozíció definiálásához hozzátartozik a **patakballiaktól**, **restásoktól** való szimbolikus eltávolítást, határmegvonást kifejező gesztusok, cselek-

vések bemutatása a társadalom nyilvános színterein. E szimbolikus formák folyamatos használatának valóságos jelentése, értelmezésünk szerint, az állandó társadalmi diskurzus fenntartása az **elit** és a helyi magyarok között. E diskurzust az **elit** érdekei tartják fenn, ez az érdek a magyarok beállítódásainak manipulálása az **elitről** forgalmazott mentális reprezentációik megváltoztatásában.

A különböző szimbolikus elhatárolódási formák alkalmazása olyan stratégia, amelynek célja, hogy a magyarok fejében alakítson ki másfajta reprezentációkat az **elitről**, amely szeretné kikényszeríteni a „társadalmi világ új szemléletét és új felosztását” (Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. In: Világosság 8-9 sz. 1988:643). Mindezt azért, hogy ebben az új világban a most verbálisan kinyilatkoztatott „ég és föld” különbség a cigányok között a magyarok viszonyulásmódjainak különbségeiben is észrevehető, tapasztalható gyakorlattá lehessen, vagyis az **elit** integrációja a többségi társadalomba a mentális dimenzióban is megvalósuljon. Írásunkban e szimbolikus küzdelem állapotának rögzítését és értelmezését kíséreltük meg.

1994. december – 1995. április

(Oláh Sándor: Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. Megjelent az „Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról” c. könyvben. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda. 1996. Szerkesztette: Gagy József)